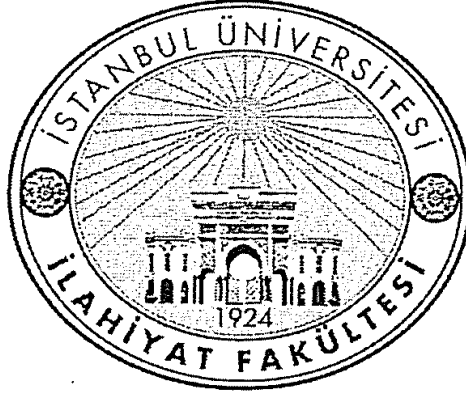

İlahiyat Fak. No : 4

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

REVIEW OF THE FACULTY OF DIVINITY OF ISTANBUL UNIVERSITY

Hakemli Dergi

SAYI: 4, YIL: 2001

İSTANBUL - 2002

DİNİ RİVAYETLER

Zâkir Kâdirî UGAN*
Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARATAŞ*

ÖZET

Rivayet İlmî, hadislerin sıhhatini tespit için çok önemli bir yer tutmaktadır. Ancak hadislerin intikal ve yazılması, İncil'in İsa'dan (a.s.) sonra yazılmasını anımsatmaktadır. Özellikle Ka'b el-Ahbar'dan etkilenen ve dolayısıyla da "israiliyat" nakleden Ebû Hureyre'nin rivayetleri, adeta Tevrat ve Talmud'un bir kopyası gibidir. Diğer taraftan Sahabenin tamamının âdil kabul edilerek, rivayetlerinin tenkit dışını da tutulması ve şahıslarının eleştirilmemesi isabetli değildir. Ayrıca hadisin sıhhatini tespit ederken senede yönelerek metni ele almamak, hadisçilerin en büyük kusurlarından birini teşkil etmektedir. Bu ve benzeri ihmaller sebebiyle hadislerin sıhhatine gölge düşmüştür. Bu tenkitlerimizden bizim de Hadis karşısı olduğumuz anlaşılmalıdır. Zira hadisler, Kuran-ı Kerimi anlamak, İslâmiyet'i aslî şeklinde öğrenmek, İslâm medeniyet ve tarihini bilmek, ilk devirlerdeki Müslüman toplumların fikrî, hatta sosyal ve siyasî gelişimini incelemek açısından oldukça önemlidir.

SUMMARY

RELIGIOUS NARRATIVES

The science of Narrative (ilm al-rivâya), plays very important role in confirmation of the correctness of traditions (ahâdith). But the transmission and recording of traditions, looks like the writing of Bible after Jesus. The narrative of Abu Hurayra who impressed by Ka'b al-Ahbar and transmitted "israiliyat" from him resemble like a copy of Torah and Talmud. On the other side, it is not possible to see all of Companions (ashâb) as confident, and accept their narratives without criticism and not to criticize narrators. One of the big mistakes of the Muhaddith related to confirmation of tradition, is that they concerned with the tradition's isnad, neglecting the text of the tradition. Because of these neglects there are some hesitations about tradition's correctness. This criticism doesn't mean I'm against the tradition. Traditions are very important to understand Quran, learn original Islam, know Islamic Civilization and History, study intellectual, social and politic development of early Islamic societies.

* Zâkir Kâdirî Ugan, 1878 yılında Rusya'da Samara vilayetinin Stavropol kazasının Brende nahiyesine bağlı Orta Kandal köyünde doğdu. İlk tahsilini köyünde yapan Zâkir Kâdirî, Simbir şehrindeki Veli Hazret ve Şâkir Ahund Medreselerinde okudu, on altı yaşında iken Buhara'daki amcasının yanına giderek orada beş sene İslâm Felsefesi ve Hikmet tahsil etti. Daha sonra İstanbul'a gelerek Yakub Mustafa adıyla Darülfünun İlahiyat Fakültesine kaydolan, ancak burada hükümete karşı fikirlere sahip olduğu için hafiyelerin takibine maruz kalan Ugan, Hicaz'a kaçmak zorunda kaldı. Hicaz'da iki sene geçiren Zâkir Kâdirî, Şeyh İshak Hindî'den Hadis ve Tefsir dersleri, Edîbü'l-Hicaz Mehmed Ali'den Arap Edebiyatı dersleri aldı. Oradan Mısır'a geçerek Ezher'e kaydoldu ve aynı zamanda *el-Livâ* Gazetesi ile *Âlemü'l-İslâmî Dergisi*'nde Müslüman Türkler hakkında yazılar yazdı. Rusya'da istiklal havası oluşmaya başlayınca liderlerden Rızaeddin Fahreddin'in, Zâkir Kâdirî'yi Oranburg'da açılan Hüseyiniye Medresesine hoca olarak davet etmesi üzerine, orada iki sene çalıştı; ardından Ufa'da kurulan Medrese-i Âliye'ye davet edildi. Hocalığı esnasında bacanağı Viz Nevruz ile *Turmuş* isminde bir gazete çıkardı.

Dinî rivayet denildiğinde genellikle din ve onun hüküm ve kaideleriyle ilgili olan rivayetler anlaşılmaktadır. Dinî rivayetten maksat rivayet edilmiş ahkam ve dinî kaideleri, o dini getiren zâta isnat etmek ve ulaştırmaktır. Diğer bir

Güney İdil-Ural Cumhuriyeti kurulduğu zaman, Milli İdarede âzâ seçilen Zâkir Kâdirî, Bolşevikler duruma hakim olmaya başlayınca Uzak Doğuya kaçmak zorunda kaldı. Ugan, 1922'de Türkiye'ye gelerek Türk tâbiyetine geçti, bir müddet Tarsus'ta öğretmenlik yaptıktan sonra Maarif Vekili Hamdullah Suphi tarafından Ankara'ya çağırılarak telif ve tercüme heyetine seçildi. Söz konusu heyetin dağılmasıyla birlikte bir müddet tercümanlık yaptı. Bir ara Süleymaniye Kütüphanesi'nde tasnif memuru olarak da çalışan Ugan, 1935 'de öğretmenlik için müracaat etmesine rağmen bir türlü görev alamadı. 1937-1939 yıllarında Finlandiya Türklerinin daveti üzerine oraya giden yazarın, burada Tatar Türkçesi'yle *Din Sabaqları* 1-2. 1: *Înânu (İman)*, 2: *Arulîq (Taharet)* (Helsinki 1938), *Din Sabaqları* 3: *Namaz* (Helsinki 1938) adlı eserleri yayımlandı. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Finlandiya'dan tekrar vatana dönerek tercümelere meşgul oldu. 22 Ekim 1954 Cuma günü Ankara Yeni Mahalledeki evinde vefat etti.

Zâkir Kâdirî'nin, İbn Haldun'un Mukaddimesinin Türkçe çevirisi, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanmış bulunmaktadır. Ayrıca Zâkir Kâdirî, Prof. Krimirsky'nin *Arap ve Arap Edebiyatı Tarihi* eserini tercüme ettiğini ve Arap Edebiyatı kısmına notlar ilave ettiğini, "Dini ve Gayri Dini Rivayetler" adlı makalesinde kendisi bildirmektedir.

Ankara'da telif ve tercüme heyetinde çalışırken, işlerinin yoğunluğu sebebiyle mesai saatleri dışında kaleme aldığı belirttiği "Dinî ve Gayr-i Dinî rivayetler" adlı makalesi, 1926 yılında Darulfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuasında yayımlanmıştır. İki bölümden oluşan makalenin birinci kısmı "Gayr-i Dini Rivayetler" adı altında İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Arapça okutmanlarından Musa Alak tarafından, İkinci Bölümü "Dini Rivayetler" başlığı ile bu çalışmada tarafımızdan sadeleştirilmiş bulunmaktadır.

Birinci Bölümde, rivayetin önemi, Türklerde rivayet, İslam öncesi Araplarda rivayet, rivayet için ezberin önemi, rivayetlerin yazı ile tespiti, Muallakat'ı yazı ile tespit gibi konular ele alınmaktadır.

İkinci bölüm olan "Dini Rivayetler" kısmında, Tevrat, İncil ve Kuran'daki rivayetlere giriş mahiyetinde kısaca değinildikten sonra, ağırlıklı olarak hadis rivayeti ve bu konuyla alakalı hususlar üzerinde durulmaktadır. Hadislerin yorumlanması ve değerlendirilmesi açısından kendi zamanında belki de radikal sayılabilecek eleştirel bir yaklaşım sergilemesi sebebiyle Zâkir Kâdirî'nin söz konusu makalesinin orijinal olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle makalenin son bölümlerinde hadislere ve hadisçilere yönelik tenkitleri yoğun olarak yer alan müellif, hadislerin güvenilirliğine kuşku ile yaklaşmakta, bu konudaki düşüncesini çok açık bir biçimde ortaya koymaktan çekinmemektedir. Nitekim o, "İncil'in 'A'mâlu'-Rusul" kısmı birçok açıdan bizim hadis kitaplarına benzer" sözüyle, Hadislerin yazımı ve intikalini İncil'e benzetmektedir.

Zâkir Kâdirî, muhaddislerin hadis metinlerini tetkik konusunda yetersiz kaldıklarını, hatta bu açıdan değerlendirildiğinde Hadis Dirayet İlminin konusunun dahi eksik olduğunu iddia etmektedir. Hadislerin Kuran'a arzının, her Müslüman'ın hem fikir olduğu bilinen bir husus olduğu halde, Hadis Usulü İlmine kaide olarak alınmadığını söyleyen Kâdirî'nin kanaatine göre, Hadisler, Kuran'a ve "akl-ı selim"e arz edilmek suretiyle yeniden bir değerlendirilmeye tabi tutulacak olsa, Buhârî ve Müslim'in *Sahihlerindeki* pek çok hadisi dahi elemek gerekecektir.

Ugan, Ebû Hanîfe'nin hadisleri bu tarzda tetkik ve tenkitlere tabi tuttuğu için ona göre sıhhatinde şüphe olmayan hadislerin sayısının ancak on yedi; İmam-ı Mâlike göre de bu türden hadislerin adedinin üç yüzdenden fazla olmadığını söylemektedir. Ne var ki, İbn Haldun'un *Mukaddimesi*'nde de yer alan bu görüş birçok bakımdan eleştirilmektedir.

Zâkir Kâdirî, kendi dönemi için çok aşırı sayılabilecek bir çıkışta, Sahabenin adaleti konusunda sergilenen tutumu eleştirmekte ve bu bağlamda özellikle Ebû Hureyre'yi ağır bir dille suçlamaktadır. O, bu konudaki fikirlerini, hayranlığını gizleyemediği "büyük muhaddis" ve "muhterem" olarak nitelendirdiği Goldziher ve diğer bazı müsteşriklerin görüşleriyle desteklemekte ve onlarla aynı çizgide hareket etmektedir. Kaldı ki, Zâkir Kâdirî sadece Ebû Hureyre'yi değil, Sahabenin tamamının âdil kabul edilerek tenkit dışı tutulmasını da eleştirmektedir. Nitekim o, bu konuda şöyle demektedir:

"*Ashab hakkında vârit olan âyet ve hadisler ayrımsız bütün ashabın adâletini ifâde etmez. Biz hadis metinlerine müracaat ettiğimizde Ebû Hureyre ve Ka'b el-Ahbar gibi garib hadisler rivayet edenlere karşı, Hz. Aişe ve Abdullah b. Abbas devrinden itibaren şüphe ile yaklaşıldığını da görebiliyoruz. İsnad bir yana bırakılırsa bunların hadis olarak rivayet etmiş oldukları sözlerinin, "Tevrat" ve hatta "Talmud"un bir kop-yası olduğunu ayrı makalelerde göstereceğiz".*

deyişle söz konusu rivayetlerin Hz. Peygamberin fiili, sözü, emri veya takririy-le sabit olduğunu ispat etmektir. Matematik ve fen gibi müspet bilimlerde teoriler belirli bir metot, sistem ve kesin delillerle ispat edilir. Tabiatüstü ve felsefi ilimlerin de bir davayı ispat etmek için özel bir sistemleri bulunmaktadır. Ayrıca dil, tarih ve dini ilimlerde de bir tezi ispatlamanın belirli argümanları vardır.

Bir sözün nasıl telaffuz edildiği ve ne gibi şekillerde kullanıldığı, yazı ile kaydedilmeden önce bir şiirin veya bir kaside ve recezin nasıl okunduğu ve yine yazı ile tespit edilmeden evvel bir kavmin ve bir kabilenin tarihi ve hatta ruhî halleri hep rivayet ve isnadlar sayesinde bilinmektedir. Kısaca bu ilimlerde ortaya konulan bir görüş, rivayet ve isnadlarla ispat olunmaktadır. Bu gibi ihtiyaçlar sebebiyle her millet geçmişte olduğu gibi bugün de rivayetle meşgul olmaktadır.

Dinler gerek semâvî ve gerek gayr-i semavî olsun geniş bir şekilde rivayetten yararlanmışlardır. Tevrat ve İncil, bugünkü şekliyle tespit edilmesini rivayete borçludur. Peygamberlerin şecereleri, vasıfları, şemâili, fiilleri ve gerçekleştirdikleri inkılaplar vs. hep rivayet sayesinde tespit edilmiştir.

Peygamberlerin amel ve fiilleri açıklanırken yine rivayetten istifade edilmiştir. Hatta onların sözlerinin, rivayet vasıtasıyla tespit edilmiş olduğunu söylemeye bile gerek yoktur. Nitekim Şamanlık tabir edilen eski Türk dinini, bu dinin râvileri olan Şamanlar sayesinde öğrenmekteyiz. Şaman dinindeki duaların, bize kadar ulaşmış olmasını da yine rivayete borçluyuz. Resullerin fiillerini ya-

Diğer taraftan Zâkir Kâdirî, metin tenkidi yerine hadislerin senedleri ile uğraştıklarını ileri sürdüğü muhaddisleri, senedleri de hakkıyla incelemedikleri için eleştirmekte; bir çok büyük muhaddisin kendi hocaları hakkında herhangi bir söz söyleme ihtiyacı bile duymadıklarından yakınmaktadır. Isnadlar tenkit olunduğu halde, rivayet edilen malzemenin hiçbir şekilde telkik ve tenkide tabi tutulmadıklarına dikkat çeken Ugan, ilk devirlerde hadisin metinlerine ehemmiyet verildiği halde, zaman geçtikçe isnadın önem kazandığından ve metnin öneminin azaldığından bahsetmektedir.

Hadisler konusunda yapılan bu yanlışlar ve yersiz gösterilen müsamahalar sonucunda, yirminci asrın başlarından itibaren İslâm dünyasının münevverleri arasında Hadis aleyhinde bir cereyan hâsıl olduğunu belirten Zâkir Kâdirî, bu ekolün temsilcilerine yeri geldikçe değinmekte, kendi görüşlerini de bu odakta yoğunlaştırmaktadır. Bununla birlikte yanlış anlaşılmaktan da endişe ederek hadislere değil, hadisçilerin yaptıklarına karşı olduğunu ifade etme gereğini duymaktadır.

Yer yer dağıntık bilgiler de ihtiva eden makalesinin son kısımlarını hadis ravilerine ayıran müellif, Ebû Hureyre'yi ayrı bir başlık altında ele almıştır. Bu konuların ardından İslâmî kaynaklara ve Avrupa'da hadis alanında yapılmış çalışmalara da temas eden yazar, İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî* adlı eserinin mukaddimesi olan *Hedyü's-Sâri'* den, Buhârî'de hadisleri bulunan sahabîler ve hadis sayılarını gösteren bir listeyi makalenin sonuna ilave etmiştir.

Söz konusu makalede, oldukça sık rastlanan imla yanlışları ve cümle bozuklukları mevcuttur. Bu tür eksikler muhtevayı değiştirmeden düzeltilme yoluna gidilmiş, baskı hatasından ya da müellifin zühûlünden kaynaklanmış olabilecek, kelime ve cümle seviyesinde görülen yanlışların da doğrusu verilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan bugün artık kullanılmayan ya da anlaşılması zor olan Osmanlı Türkçesi'nde yer alan terim ve kelimelerin yerine yenileri konulmuş ve ihtiyaç duyulan yerlerde orijinalleri parantez içinde gösterilmiştir. Müellif tarafından herhangi bir başlık verilmemiş olan kısımlara konular değişikçe gerektiği durumlarda uygun başlıklar konulmuştur. Ayrıca bir başlık altında bulunması gereken dağıntık bilgiler, gerekli yerlerde uygun olan konu başlığı altına alınmıştır.

** İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

zıyla aktaranlar, Hıristiyanlığın o devirlerdeki durumunu nasıl rivayet yöntemiyle yazmışlar ise, eski Türk dinleri üzerine çalışan Türkiyat bilginleri de, Şaman dinini ve onun dualarını, Sibirya'nın uzak bozkırlarına giderek Şâmanların ağzından dinlemek suretiyle tespit etmişlerdir.

Eski Arap dinlerinden de rivayet sayesinde bilgi edindiğimiz bilinmektedir. İslâm'dan önce Araplar arasında, dinî içerikli haberleri rivayet eden özel bir sınıf mevcut olup, bunlara "kâhin" adı verilirdi. Bu rivayetler arasındaki farklılıklar, ancak şekil, araç ve zaman aşımı bakımından, ayrıca rivayet edilen mevzuların değişik oluşunun yanı sıra onun sıhhat derecesinden ve bu hususta kabul edilmiş farklı yaklaşımlar ve metotlardan kaynaklanmaktadır.

Diğer taraftan Sâmi ırkına mensup milletler, başka milletlere oranla hayal gücü bakımından daha zengindirler. Onlar, duyu organları ile müşâhedesi mümkün olmayan Allah, tevhit ve diyânet gibi manevî konulara, her toplumdaki ileri düzeyde ilgi duymuşlardır.

I. TEVRAT VE RİVAYET

Dinî metinlerin bize ulaşmış olanlarının en eskisi Tevrat'tır. Bu kitap bizim konumuz için oldukça zengin malzeme içermektedir. İçindekiler kısmından birinci kısım olan "Tekvînu'l-mahlukât"dan başlamak suretiyle sonuna kadar göz gezdirilecek olursa, bu eserde birçok eski Sâmi şiirlerine tesadüf edilecektir. Nitekim "Tekvînu'l-mahlukât", 5,22,23,24'de "de" ve "Vasle" hakkındaki ayetler eski Sâmi şiirlerinin bir parçasıdır. Mesela, Yûşa (Yeşû), Musa (a.s.) Sina dağından indiği zaman İsrailoğullarının gürültülerini işittiğinde "*Mahalledede muharebe sedası var*" demiştir. Buna karşılık Musa da, "*Bu galip olanların sedası değil ve mağlup olanların sedası da değil, ben terennüm sedası işitiyorum*" cevabını vermiştir¹.

Mezâmîr kısmı gözden geçirildiğinde ise, ilâhilerden ve münacatlardan oluşmuş bir şiir mecmuası göze çarpar. Zira bu mezamirlerin çoğunun konu başlarında musikici başı için Davud tarafından yazılmış olduğu açıkça zikredilmektedir. Mesela 5. mecmuanın "Nehilot" nefesle çalınan musiki âleti ile 6. mezmurun "Neğînût" üzere şeminiyet gereğince ve 8. mezmurun "Kîtît" (Bir nevi musiki üzere çalınmak için Davud (a.s.) tarafından yazılmış olduğu belirtilmektedir), diğer mezmurların bab başlarında da çalgının cinsi ve musikici başı için çağıldığı ifade edilmekte ise de sözü uzatacağı endişesiyle onlar, ayrı ayrı zikredilmemiştir. Kısaca Davud'un mezamiri mensûr şiirlerden oluşmaktadır. Bu mezmurlarda bazen lirik türden olan şiirlere de tesadüf edilmektedir. Mesela 9. mez-

¹ Huruc 32:17-18 ayetlerinde yer almaktadır. İstanbul'da Agop Mütasyon matbasında 1920 senesinde Amerikan Kitab-ı Mukaddes şirketi neşridir.

murun 14. ayetinde "*Ta ki, Sahyûn kızının kapılarında cümle meddahlarını hikâyeye edeyim*" denilmektedir.

"Ahd-i Kadim" in bir kısmı olan "Emsâl-i Süleyman" İsrailoğulları Meliki Davud'un oğlu Süleyman'ın emsâlini, yani anlamlı ve hikmetli sözlerini içermektedir. "Ağniyatü'l-eğânî" ve "İşaya" kısımlarının da mensur şiirlerden teşekkül ettiği ilk bakışta göze çarpmaktadır. "Ağniyatü'l-eğânî" nin ikinci ayetinden başlayarak incelenecek olursa, onun genellikle "lirik" mahiyette şiirler olduğunu derhal kavramak mümkün olacaktır. Nitekim ikinci ayetinde "*Ağzının oymalarıyla beni öpsün; zirâ aşkın, şaraptan âlâdır*" ve üçüncü ayette "*Senin bağlarının hoş râyihalıdır. Senin ismin dökülmüş yağdır. Bu sebepten dolayı bakireler seni severler*"; Beşinci ayette, "*Ey Orişelim kızları kaydan çadırları Selime'nin perdeleri gibi esmer isem de güzelim*"; Dokuzuncu ayette, "*Ey mahubem seni Firavun'un arabalarındaki kısraklara teşbih ettim*" denilmektedir.

Tevrat da bir de mersiyeler kısmı vardır. Şâir Peygamber Eremyâ, İsrailoğullarının esareti münasebetleriyle birçok mersiyeler söylemiştir². İşaya'nın ise bir şâir ve muharrir olduğu ilk bakışta göze çarpmaktadır.

Ahd-i Atik'in zikrettiğimiz kısımların müellifleri olan sözkonusu İsrailoğullarının nebi ve resullerinin kendi şiirlerinden başka, bir de diğer Sâmi şairlerinin şiir parçaları da ilave edilmiştir. Tevrat'ın bu kısımlarında yer alan bu şiirlerin, eserlerin rivayeti sayesinde muhafaza edilmiş olduğu gayet açıktır. Gerek Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid'in, tarihî, hikâyemsi ve efsanevî kısımlarının ve gerekse İsrailoğulları içerisinde yetişmiş nebi ve resullerin nesep ve şecerelerine dâir olan kısımlarının rivayete dayanmış olduğunda şüphe yoktur.

Ahd-i Atik'in, "Tekvinu'l-mahlukat" kısmında yer alan Adem ve Havva, Hâbil ve Kabil, insanoğlunun çoğalması ve Nuh'un gemisi ve Nuh kıssası (6.,7.,8. bablar) Nuh'un gemiden çıkan evladı, (9. bab) ve onların nesli (10.bab) ve lisanların çoğalması (11.bab), İbrahim (12. bab), Şin'âr milleti, Arakıl ve Esâr Meliki Eryûk vs. ve Hûriler (14. bab), Sâre ve Hacer kıssaları (16. bab) ve kısaca "Tekvinu'l-mahlukat"ın bütün babları, İsrailoğullarının tarihini ihtiva etmektedir. Tevrat'ın bütün bu kısımlarının rivayete dayandığını açıklamaya bile gerek yoktur. Yine "Mülûk-i evvel", "Mülûk-i sâni", "Mülûk-i sâlis", "Mülûk-i râbi" kısımları ile "Tevârih-i evvel" ve "Tevârih-i sâni" vs. birçok kısımların da genellikle rivayetten ibaret olduğu âşikârdır.

2 bk. Kitab-ı Mukaddes, Eremya'nın Mersiyeleri.

II. İNCİL VE RİVAYET

Dört İncil'in birini teşkil eden Matta İncilinin birinci bâbı, İsa el-Mesih b. Dâvud b. İbrahim'in nesebinin kitabıdır. Bu bapta Hz. İsa'nın Hz. İbrahim'e kadar olan şeceresi kayıtlıdır. Nesep ve şecereler alelâde ağızdan ağıza rivayet edilmek suretiyle muhafaza edilir. Matta İncili dini hisler tesirinde yazılmış bir mukaddes tarihtir. Diğer İnciller de Hz. İsa tarafından öğretilen kaide ve kanunlar istisnâ edilecek olursa çoğunlukla tarihten ibarettir. İncil'in "Resüllerin İşleri" (A'mâlu'r-Rusûl) kısmı, birçok açıdan bizim hadis kitaplarına benzer. Bir kısmında da İsa'nın vefatının ardından Havarileri'nin tarihi ve Hıristiyanlığın gelişimi anlatılmaktadır. İncil'in geri kalan kısımları ise (vahiy kısmı istisnâ olunmak şartıyla) Havarîlerin çeşitli milletlere yazmış oldukları mektup ve risâlelerden oluşmaktadır. Ahd-i Cedid, Hz. İsa'nın dört havarisi tarafından rivayet edilen dört İncil'den meydana gelmektedir. Ne var ki, İncilin değişik raviler tarafından rivayet edilen nüshalarının bir çoğu yakılmıştır. Bize ulaşan nüshalar içerisinde Hıristiyanlar tarafından kabul edilmeyen nüshalar da bulunmaktadır. Tevrat da birtakım tahrifata uğramıştır ve nüshaları çeşitli zamanlarda yakılmış ve rivayet tarikiyle tekrar yazılmıştır. Dolayısıyla, gerek Tevrat ve gerek İncil, bugüne kadar muhafaza olunmasını da rivayete borçludur³.

III. KURAN-I KERİM VE RİVAYET

Kuran-ı Kerimin çeşitli âyetlerinde açıklandığı gibi Allah, (c.c) Muhammed (s.a.v)'i, Arapları ve bütün insanları, kendinden önce göndermiş olduğu peygamberlerden İbrahim, Musa, İsa'ya indirdiği dini esaslara davet etmek üzere göndermiştir⁴.

Kuran'a göre geçmiş ümmetler kendilerine indirilmiş ilahi hükümleri terk yahut tahrif etmişlerdir. Muhammed (s.a.v)'i inkar eden Ehl-i Kitab hakkında Kuran-ı Kerimde şöyle buyrulmaktadır; "Allah tarafından kendilerine ellerinde bulunan tasdik eden bir Resul gönderildiğinde, kitap verilenlerden bir grup, Allah'ın kitabını hiç bilmiyorlarmış gibi kaldırıp arkalarına attılar" (el-Bakara 2;101); "Biz daha iyisini veya benzerini getirmediğe bir âyeti yürürlükten kaldırmaz veya onu unutturmayız Allah'ın her şeye kâdir olduğunu bilmiyor musun?" (el-Bakara 2;106).

Kuran'a göre bütün nebi ve resuller muhteremdir. Onlar Allah'ın elçileridir. Binâenaleyh onlara nâzil olan ahkam ve kanunların yürürlükten kaldırılmasını Müslümanlar için de uyulması gereken ilahi ahkam ve kaidelerdir.

³ Bu bab yalnız *Ahd-i Atik* ve *Ahd-i Cedid*'den istifade edilmek suretiyle yazılmıştır.

⁴ Her dinin farklı hükümler içerdiğini biliyoruz. Ancak ilahi dinlerin tamamında genel prensipler aynıdır. Yazar da bunu kastetmiş olmalıdır (Sadeleştirilen).

İslamiyet'in diğer dinlere, nebi ve resullere bakışı, açıkladığımız gibi saygı dolu olduğundan, Kuran'ın ve Peygamberin diğer mukaddes kitaplardan nakil ve rivayeti de gayet doğaldır. Kuran'ı baştan sona kadar tetkik ettiğimiz takdirde Tevrat ve İncil'de zikredilen birçok tarihi olayın, hikâye ve kıssaların ve geçmiş milletlerin hallerine dâir olan haberlerin irşât amacıyla nakil ve rivayet edilmiş olduğunu görmekteyiz. Bu gibi tarihi olayların hangi sûre ve âyetlerde nakil ve rivayet olduğuna (Kuran-ı Kerimdeki tertibi esas alınmak suretiyle) aşağıda (dipnotta) işaret edilmiştir⁵.

- 5 Müellifin verdiği rakamlarda ayet numaraları çoğunlukla iki rakam eksik olduğu anlaşılmaktadır. Bazen de ayet numarası tutmamaktadır. Bu yüzden, müellifin verdiği rakamlar yerine ayet numaraları yeniden verilmiştir. Ayrıca yazar, konulara göre değil de sure sırasına göre bir tertip yaptığı için aynı konular sıkça tekrarlanmış olmaktadır. Metin içerisinde verilen bu örnekler, çok yer kapladığı ve metnin akışını bozduğu için dipnotta alınması uygun görülmüştür (Sadceleştirilen).
- Adem (a.s) kıssası : 2, 30-37; İsrailoğulları; 2,44-69;77-86;248; Kuran-ı Kerimin diğer mukaddes kitapları tasdik eden ayetleri : 2, 91; Süleyman (a.s) ve onun kudret ve saltanatı; Kâbil, Harut ve Marut kıssası: 2,96; Nesh hakkında : 2,100. Yahudi ve Hristiyanlar: 2, 105-118; İbrahim (a.s) :2,119-121; İsmail (a.s) ile birlikte 2,124-125; Yakub ve vasiyetleri:2,127-130; Ehl-i Kitabın Hz. Peygamberi tanımaları;2,141; Talut'un hükümdarlığı: 2, 151; Câlud'un muharebeleri: 2,260; İbrahim ve Nemrud: 2,260-263; Temsili ayet: 2,268; Şeytanın tehdidi: 2,271; Ehl-i Kitaba hitap: 3,19-24; Adem, Nuh, İbrahim ve İmran'ın nestli: 3,30; İmran'ın zevcesinin niyazi: 3,31;Meryem:3,32; Zekeriya'nın duası: 3,33-36; Meryem ve Melekler:3,37-40; Meleklerin İsa ile tebşiri: 3,40-43; Hz. İsa hakkında: 3,43-49; İbrâhim hakkında:3,57-62; Ehl-i Kitap hakkında:3,43-49; İsrailoğulları ve yiyecekleri: 3,83-87; İbrâmin Müslüman olduğu: 3,89; Makam-ı İbrâhim: 3,91; Ehl-i Kitap:3,93-97; Enbiyanın harbleri; 3,140; Yahudilerin ahdi:3,184; Ehl-i Kitabın Musa (a.s) dan mucize istemesi ve mucizeler: 4, 152-155; İsa'yı inkarları: 4,155-158; Nuh'a, İbrahime, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, Eshat'a İsa'ya, Eyyub'a, Yunus'a, Harun'a ve Süleyman'a ve Muhammed'e (a.s) vahye-dilmiş ahkâmın birliği 4,161; İsrailoğulların misaki: 5,15-16; Hristiyanların misaki: 5,17; Ehl-i Kitap hakkında: 5,16; İsa Mesih'i Allah'a ortak etmek küfürdür:5,19; Musa'nın kavmine hitabı: 5,24-25; İsrailoğulları ve Musa: 5,27-30; Tevrat'ın ilahi kitap olması: 5,48-50; İncil'in ilahi kitap olması: 5,50-51; Hz. İsa tarafından öğretilmiş esaslar: 5,109-117; İsa'yı temize çıkarmak (tebrîe):5,118; İbrahim'in babasına hitabı ve İbrahim kıssası: 6,74-85; Zekeriya, Yahya, İsa, İlyas, İsmail, Elyesa, Yunus ve Lut (a.s.): 6,86; Temsili: 6,142; Adem, Melekler ve İblis: 7,10-25; Nuh (a.s)'ın peygamberliği ve tebliği: 7,57-63; onun biraderi Hut'un nûbüvveti: 7,67-71; Salih'in Semud kavmine gönderilmesi: 7,72-78; Medyen kavmine Şuayb'in gönderilmesi: 7,83-92; Diğer milletlerin Peygamberleri yalanlamaları ve onları irşad: 7,92-102; Musa ve Firavun kıssası, Firavun'un şeceresi - İsrailoğullarının çocuklarının öldürülmesi, Musa'nın İsrailoğullarını tescillişi, Musa'nın münacatı, İsrailoğullarının Mısır'daki hayatı, Tevrat'ın nüzulü ve levhalara yazılması, Musa Tur dağında bulunduğu zaman İsrailoğullarının buzağıya tapmaları vs. 7,102-173; İbrahim'in babası hakkında mağfîret talebi: 7,115; Nuh hakkında: 10,72-75; Musa, Harun, Musa'nın kurtuluşu ve Firavun'un boğulması: 10, 75-96; Nuh, kavmi ve Tufan: 11,28-52; d ve Hüd kavmi: 11,52-64; Semud ve Semud kavminin helakı ve Sâlih (a.s):11,74; İbrahim'e meleklerin gelmesi: 11,80-85; Şuayb'in peygamber olarak gönderilmesi: 11,85-99; Musa ve Firavun: 11,99-102; Musa'ya levhaların indirilmesi: 11,102-116; Yusuf (as) kıssası: 12, 1-111. (On üçüncü sure olan Ra'd Suresinde geçmiş ümmetlere dâir ancak bir iki âyet vardır). Musa ve Mucizeler: 14, 5-9; Enbiya ve Resullerin sayısının çokluğu:14,10; İbrahim kıssası: 14,38-48; demin meleklerden üstünlüğü ve İblis'in tazimden kaçınması: 15, 28-41; İbrahim ve melekler: 15,51-60; Meleklerin Hz. Lut'a gelmesi: 14, 60-72. (On altıncı sure olan Nahl Suresinde umumiyetle peygamber hakkında birkaç ayet vardır).
- Musa ve İsrailoğulları hakkında: 17, 102-107; Kehf hikayesi: 18, 8-26; Musa ve arkadaşı: 18,59-82; İki yetim çocuğun hikayesi: 18,81; Zülkarneyn, Ye'cuc ve Me'cuc: 18,82-99; Zekeriya, Meryem ve İsa'nın doğumu: 19,1-38; İbrahim: 19,42-51; Musa: 19,52-54; İbrahim: 19,65-59; Musa İsrailoğulları, Firavun ve İsrailoğulları'nın çocukları; Musa'nın kurtuluşu: 20,18-98; Âdem'in cennetten çıkarılması: 20,114-123; İbrahim vs.Peygamberler: 21, 52-72; Ye'cuc ve Me'cuc: 21,96-97; Nuh, Âd ve Semud: 25,39-41; Musa ve

Gerek eski Arap âdetinde ve gerek İslâm dinine ait istılahlarda rivayet için bir ya da birkaç şahsa istinat etmek lazımdır. Nebi ve resüller ise, mukaddes kitapları Cenab-ı Hakk'ın kendisinden aldıklarını beyan etmişlerdir. Bu sebepten dolayı nebi ve resüller ve geçmiş milletlere dâir olan haber rivayet edildiğinde, rivayet tabiri kullanılmadan "kıssa", "güzel kıssa", "**Biz sana güzel bir şekilde açıklayacağız**" gibi tabirler kullanılmış olacaktır. Mesela, Yusuf Suresi 12;3'de "Biz sana onlarla kalbi teskin edeceğimiz enbiya haberlerinin hepsini kıssa, yani beyan edeceğiz" denilmektedir⁶.

Kasas suresinde (*تتلو عليك من نبي موسى وفرعون بالحق لقوم يؤمنون*) "**İman edecek bir toplum için biz sana Musa ve Firavun'un haberlerinden bir parçayı doğru olarak okuyacağız**" (el-Kasas 28;3) denilerek, "kıraat"e göre daha ziyâde dikkate muhtaç olan "tilâvet" kelimesi kullanılmaktadır. Kuran-ı Kerîmde "kıssa" kelimesinin kullanıldığı âyet-i kerîmelerde "kıssa" kelimesi; "beyan", "eserine ittiba", "Bir şeyi olduğu gibi rivayet ve haber vermek" anlamlarına gelmektedir. Nitekim Kuran-ı Kerimin değişik yerlerinde bu anlamlarda kullanıldığı da görülmektedir⁷.

Diğer yandan Rivayet İlmî hiçbir dinde İslâmiyet'teki kadar ilmi usullere göre işlenmiş ve tekâmül etmiş değildir. Müslümanlar ikinci ve üçüncü asır zar-

İsrailoğulları, Musa (a.s.)'ın kurtuluşu ve Firavun'un boğulması: 26,68-69; İbrahim ve Ümmeti: 26,69-105; Nuh, Âd kavmi, Semud kavmi, Nuh ve Şuayb: 26,105-192; Musa: 27,7-12; Süleyman ve karınca hikayesi- Cinler, İfrit: 27,16-46; Sâlih'in hikayesi: 27,44-54; Lût kavmi vs. : 29,13-39; Rumların mağlubiyeti: 30,1-2; Lokman'ın ilim ve hikmeti: 31,1-11; Lokman'ın oğluna vasiyeti: 31,15-19; Davud'un güzel sesi : Sebe 34,1-10;

Rüzgârın ve cinlerin Süleyman (a.s) emrinde olması: 34,11-14; Sebe kıssası: 34,14-16; Bir köyün hikayesi: 36,12-27; Muharip milletlerin hayatından: 35,27-29; Peygamberlik (İrsâl ve rûsul), Nuh, İbrahim ve onun pederine, kavmine hitabı ve İshak: (Saffat) 37,69-114; Musa ve Harun: 37,114-121; İlyas: 37,133-131; Lut: 37,133-136; Yunus kıssası: 37,139-149; Nuh Kavmi, Âd Kavmi, Sahibül-Evtâd: 38,12-16; Davud oğlu Süleyman: 38,30-39; Eyyub (a.s.) ve sabrı: 38,41-44; İbrahim, İshak ve Yakub (a.s.): 38,45-47; Elyesa, Zülkifl (a.s.): 38,48; Adem, melekler ve İblis: 39,69-85; Musa, Firavun ve Harun, Karun ve Yusuf: 40, 24-50; Âd kavmi: 41,14-15; Semud Kavmi: 41,16-17; Musa: 41,45; Enbiya ve mürseline iman etmeyen kavimlerin uğradığı azabın ilahi olduğu: 43,23-24; İbrahim'in pederine ve kavmine hitabı: 43,24-28; Musa, mucizat ve Firavun: 43, 45-52; İsa ve kavmi: 43,63-64; Hıristiyanlar arasındaki ihtilaf: 43,95; İsrailoğulları: 44, 12-16; Musa ve kitabı:46, 11-12; Âd Kavmi: 46,20-21; Nuh Kavmi, Semud Kavmi, Âd, Firavun, Lut, Eyle ve tabirleri: 50,12-13; İbrahim ve misafirleri: 51,24-37; Musa ve Firavun:51, 38-41; d Kavmi: 54,18-19; Salih ve devesi: 54,27-29; Lut Kavmi: 54,33-39; Musa'nın kavmine hitabı: 61,5; İsa'nın kavmine hitabı: 61-6; İsa'nın havarilerinden Allah yolunda destek talebi: 61,14; Semud ve Âd kavminin ceza gününü inkarları: 69,4-27; Firavun ve öncesi kavimler ve köylerin helaki:69,9; Tufan ve Nuh kavmi: 71,1-29; Cinler hakkında: 72,1-4; Firavun ve resüller: 73,14-15; Musa ve Firavun: 79,14-32; Firavun ve Semud orduları Hadîsesi: 85,17-18; Kureys hakkında: 106, 1-4; "Ashabu'l- Uhdud": 85,4; Firavun ve "Zü'l-Evtad", Âd ve Semud : 89,6-13; Semud kavmi ve Salih (a.s) in devesi: 91,11-15; Tur'u Sinâ ve Mekte: 95,2; Ashabu Fîil: 105,1-5; Ebû Leheb ve hanımı:111,1-5.

6 Söz konusu ayetin mealinde aşırı şekilde bir tasarruf yapılmıştır. Ayetin meali şu şekildedir: "Biz bu Kuran'ı sana vahyederik, hikayelerin en güzelini anlatıyoruz." bkz. Y. Nuri Öztürk, Kur'an-ı Kerim Meali, İstanbul 1999 (Sadeleştirin).

7 Bk. 28/25;40/78;16/119; 4/162; 23/78; 6/57,130; 7/33; 12/3.

finda rivayeti bir ilim halinde tedvin etmişler ve bu sahada mükemmel bir edebiyat meydana getirmişlerdir. Müslümanların bu sahadaki çalışmaları ve içtihatları bu ilimlerle meşgul olan doğu ve batı bilginlerini hayretler içerisinde bırakmıştır. Öyle ki, yalnız bu alanda tedvin edilmiş eserler yüzlerce cildi bulmaktadır.

İslâmiyet'te "Ulûm-i diniyye" adı verilen Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Akaid gibi ilim dallarının rivayet hakkında ayrı sistemleri ve metotları olduğu gibi, mezhep âlimlerinin de bu hususta ayrı bakış açıları vardır. Bir fıkıh âliminin mesela, İmam Ebû Hanife'nin (ö.150/767) rivayete olan bakışıyla, bir hadis âliminin mesela, İmam-ı Buhârî'nin (ö. 256/869) bakışı arasında fark vardır. Bu durum, iki âlimin, iki değişik ilim dalının üyesi olmalarından ve ilmî gayelerinin farklılığından kaynaklanmaktadır.

IV. HADİS RİVAYETİ

Bu makalede yalnız Hadis Rivayet İlmi ve onun kısımlarından özet olarak bahsedilmekte, bununla birlikte dini ilimlerin diğer kısımlarıyla ilintili olan rivayetlere sadece yeri geldikçe temas edilmektedir. Bu kısımda Hadis Rivayet İlmi, Dirayet İlmi, Rical İlmi, Ensab, Tabakat ve Terâcim İlimleri, Cerh ve Tadil İlmi, Hadislerin Yazımı, Hadisçilerin Kusurları gibi konular üzerinde durulmaktadır. Bu konulara geçmeden önce kısaca hadis ilminin konusuna değinmek istiyoruz. Şöyle ki, hadis âlimlerine göre Hadis ilminin konusu, Hz. Peygamberin Hadislerinin anlaşılmasına yönelik çabalarlardır. Peygamberin Hadisleri bu ilim sayesinde bilindiği gibi, Müslümanlar için ikinci derecede rehber ve örnek olan "sahabe âsârı" da bu ilim aracılığıyla bilinmektedir. Hadis ricâlinin isimlerini, nesepelerini, doğum ve vefat tarihlerini, ravilerin vasıf ve şartlarını, rivayetlerinin kabul olması için gerekli olan şartları, senedlerini, rivayet etmiş oldukları şahıslardan Hadisleri nasıl aldıklarını, Hadisleri "lafzen" ya da "mâna" ile rivayet edip etmediklerini ve Hadislere kendilerinden herhangi bir şey, bir kelime veya cümle katıp katmadıklarını ve Hadislerin ibâresini hafz edip etmediklerini bilmek gibi hususlar, hep Hadisin konusu içerisinde ele alınmaktadır.

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre "İlmu Ricâli'l-Hadis" (Hadis ilmiyle meşgul alimlerin durumunu bilmek), "İlmu-l-Ensab", "Tabakât", "Terâcim-i ahvâl" (Biyografi), "İlmu's-Sikât" (râviler arasından güvenilir olanlarını bilmek), "İlmu'd-Duafâ" (zayıf olan râvileri diğerlerinden ayırt edebilmek), "Tarz-ı telakki" (Hadis kabul şartları) ve "Cerh ve ta'dil" (ravilerin adalet ve zapt bakımından incelenmesi) gibi bilgiler rivayet ilmiyle ilgilidirler.

8 Bu kısım, makalenin orijinalinde "Sünnet" konusundan sonra yer almaktadır. Ancak kanaatimizce konu bütünlüğü açısından burada zikredilmesi daha uygundur (Sadeleştiren).

A. Hadis Rivayet İlmî

Hadis rivayet ilmi inceleneceği zaman, İslâmiyet'te rivayet ilminin doğuşu, gelişmesinin sebepleri, tarihi ve rivayetin bir esası olan isnad, sened, ricâl ilmi, Hadis Rivayet İlmî, Ravi tabakaları vs. ile rivayet edilmiş konuların karakter ve özellikleri ve bu konuda telif edilmiş eserler vs. gözden geçirilmelidir. Bundan başka *Kütüb-i-Sitte* müelliflerinin kimlerden hadis rivayet etmiş oldukları ve rivayet şartları, bu hadis kitaplarında geçen senedlerin hangi sahâbîye ulaştığı ve her sened başında adı geçen sahâbînin Hz. Peygamber'den kaç hadis rivayet etmiş olduğu ve bunlar arasındaki sayısal oranlar, asgâri olarak Peygamber'den çok hadis rivayet eden sahâbe hakkındaki tahliller ve onlar tarafından rivayet edilmiş hadislerin özellikleri ve biz Türkleri diğerlerinden daha çok ilgilendiren Türklere dâir olan hadislerin kimler tarafından rivayet edildiği ve bu hadislerin karakteri, özelliği, içeriği ve hangi sahâbînin rivayetinde daha çok Tevrat ve İncil unsurlarının mevcut olduğu vs. araştırılmalıdır.

Tabiatıyla bu işlemler sonucunda binlerce şecere ve binlerce isim cetveli oluşacaktır. Bunun için de bu konu üzerinde senelerce uğraşmak ve binlerce eseri gözden geçirmek gerekmektedir. Ancak taktir edileceği gibi bu makalenin hacmi ve hedefi buna müsait olmadığı gibi, bu boyutta bir eser ancak birkaç sene zarfında yazılabilecektir. Bu sebepten dolayı bu makalede rivayet, ilminin yalnız ana hatlarına temas etmekle yetinilecektir. Ayrıca Hadis alimlerinin rivayet hakkındaki çalışmaları ve incelemeleri aktarılacak ve ardından bu hususla ilgili tahlil mahiyetinde mütalaada bulunulacaktır. Daha sonra Avrupa'da Hadis sahasında araştırmalarıyla ün yapmış olan birkaç müsteşrikin görüşleri özet olarak aktarılacaktır.

1. Hadis Rivayeti ile İlgili Terimler

a. Hadis: Arapça'da az ya da çok olsun haber anlamı taşımaktadır. Lügat manasına göre; *Peygamber'in hadisi* denildiği zaman onun sözleri anlaşılmalıdır. Terim olarak hadis; Peygamberin sözlerini, işlerini, hallerini ve fikirlerini bildiren ilimdir.

Arapların İslâm'dan önce atalarından intikâl eden birtakım örf ve ananeleri vardı. Her kabilenin yaşam tarzı bu ananelere göre şekillenirdi. Hz. Muhammed (s.a.v)'in zuhuruyla birlikte eski kabilelerin ve Arap kavminin hayatı yerine, İslâm sosyal hayatının yeni esasları yerleşince, eski Arap hayatının şekli ve tarzı İslâmiyet ile değiştirilmiş ve Arap hayatına birçok yenilikler getirilmiştir ki, bunlar İslâmî Sünnetlerden ibarettir.

9 Hadis: "Hz. Peygamberin sözleri, fiilleri, takrirleri, ahlaki ve şemâili ile ilgili bilgilerin yanı sıra aynı zamanda sahabe ve tabiuna izafe edilen haberlerdir" şeklinde de tanımlanmaktadır. bk. Nureddin İr, *Menhecû'n-nakd fi ulûmi'l-Hadîs*, Beyrut 1985, s. 26 (Sadeleştirilen).

b. Sünnet: Arap lisânında takip edilen yol (tarikât) ve yaşam tarzı (siret) anlamına gelen Sünnetin, terim olarak iki anlamı vardır; birincisi, yukarıda tarif edilen hadis manasındadır. Şöyle ki; Hz. Peygamberin sözleri, fiilleri ve takrirleridir. Bu yönüyle hadis ve sünnet şer'î delillerdendir ki, bununla dini hükümler ispat olunur; ikinci manası ise, Hz. Peygamber'in uyguladığı bütün prensipleri içermektedir. Râvilerin durumlarından, hadisleri nasıl "zapt" ettiklerinden, adaletlerinden, güvenilirliklerinden ve senedlerin Hz. Peygambere "muttasıl" ya da "munkatı" olmasından ve hadislerin Hz. Peygamber'e ulaştırılmasından bahsedilen Rivayet İlmi denilmektedir. Bu ilim, Hadis Usûlü olarak da isimlendirilir. Ayrıca Hadisler, lafızlarından anlaşılan mana ve mefhuma ve Arapça kaidelere, şecerelerin zaptına ve Hz. Peygamber'in fiillerine uygunluğu itibariyle de incelenirse, bu ilim Dirâyetü'l-Hadis adını alır. Dolayısıyla Hadis ilmi genel olarak, Rivayet İlmi ve Dirâyet İlmi kısımlarına ayrılmaktadır.

c. Sened ve İsnad

Sened: Rivayet ilminin en önemli kollarından biri olup, râvinin isnâdını, sonuna kadar yani Hz. Peygamber ya da ondan rivayet eden sahabîye kadar ulaştırmaktır.

İsnad: Peygamber'in bir sözünü yahut onun bir fiilini Peygamber'in kendisinden veya onun sahâbîlerinin birinden başlayarak Hadisin metnini yazı ile tespit etmiş olan zata gelinceye kadar rivayet eden bütün ravileri, zaman sırasıyla şifâhen saymaktır. Diğer bir deyişle, Hz. Peygamber'in yaptığı, yahut söylediği şeylerden birini A ravisi işitmiş yahut görmüş ve sonradan bunu şifâhen B'ye söylemiş, bu haber B'den C'ye, C'den D'ye aktarılmış ve bu suretle o hadisi yazı ile kaydetmiş olan müellife kadar gelmiştir. Bundan anlaşıldığına göre İsnad, Peygamber'e kadar erişen birtakım isimler cetvelinden ibârettir denebilir¹⁰.

d. Rivayet: Araplar, İslâmiyet'ten önce de rivayet ile meşgul oluyorlardı. Bu onların kabile hayatları için bir zaruret idi. İslâmî ilimlerin tedvinini ile birlikte rivayet, İslâm sosyal hayatı için vazgeçilmez bir unsur olmuştur.

İslâm sosyal hayatı, dine dayanan ve her işini dine göre düzenleyen bir teşkilattan ibaret olduğundan, muamelat, ibâdât ve itikâda dâhil olan her şeyde, hatta en ufak meselelerde bile dinden onay alınmıştır. Bu gibi teferruat, Kuran-ı Kerim'de yer almadığından Peygamber'in söylemiş olduğu sözlerden ve onun siyerinden ve hatta huzurunda yapılıp onayladığı veya en azından inkar etmemiş

¹⁰ Müellif sened ve isnad ayırımına dikkat çekmiş ancak her ikisini de aynı şekilde tanımlamıştır. Oysa Sened, hadisin baş tarafında o hadisi söyleyenine nispet eden ravilerin bulunduğu bölümdür. İsnad ise, bir hadisi veya bir haberi söyleyenine nispet etmeye denir. bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri lügü*, Ankara 1992, s. 165, 357 (Sadceştiren).

olduğu olaylarda aranmıştır. Hz. Peygamberin vefatının ardından, Kureyş ve En-sar arasında "İmâmet" (hilâfet) hakkında ihtilaf ortaya çıktığında, Hz. Ebû Bekir'den (ö. 13/634) "*İmâmet Kureyş'in bir hakkı*" olduğuna dâîr meşhur hadisi rivayet etmişlerdir. Hz. Osman'ın (ö. 35/656) vefatından sonra meydana gelen fitneler esnasında, siyasî ve kısmen dinî bir mâhiyette teşekkül eden gruplar, kendi gaye ve hedeflerine erişebilmek amacıyla pek çok hadis rivayet etmişlerdir. Bunlar, ihtiyaç duydukları zaman tereddüt etmeden bir hadis uydurup söylerlerdi. Nitekim Hz. Ali (ö. 40/660) taraftarları, Ali'nin hilafeti lehine birçok hadis uydurmuşlardır. Dolayısıyla Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) zamanından itibaren, o devirde "Ashâb-ı Ali" (Şia) adı verilen bu fırka mensupları tarafından rivayet edilmiş hadislerle tereddüt ve şüphe gözüyle bakılmıştır. Hatta *Sahih-i Müslim*'den anlaşıldığına göre¹¹, Abdullah b. Abbas, Hz. Ali'ye nispet edilen ve yargıya dair olan yazıların bir kısmını imha etmiştir. Abdullah b. Abbas, Ali'den, Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/652) vasıtasıyla rivayet edilen hadislerden başkasının, makbul olmadığını, el-Muğire (ö. 50/670) vasıtasıyla rivayet etmektedir¹². Tabîünden Mühelleb b. Ebî Sufra el-Basrî'nin (ö. 82/701), Hâricîler aleyhine, Müslümanları desteklemek için kendinden hadisler uydurduğu bilinmektedir¹³. Öyle ki, asılsız hadis söyleyenlerin sayısı hiç de az değildir. Bunlar içerisinde en meşhurları: İbrahim b. Ebî Yahya (ö. 184/800), Vâkidî (ö. 207/822), Horasan'da Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767), Şam'da Muhammed b. Saîd (ö.II./VII.asır), Abdülkerim b. Ebi'l-Avcâ (ö.160/776), Ahmet el-Cubyârî (ö. II./VII.asır), Muhammed b. Ükâşe el-Kirmânî (ö. 225/839), İbn Temîm¹⁴ (ö. 517/1123) dir¹⁵.

İslâm sosyal hayatı, Hz. Peygamber devrinden uzaklaştıkça eski safiyetini kaybetmiştir. Bu durumunun da etkisiyle Müslümanları ibadetlere teşvik (tergîb) ve azaptan korkutmak (terhib) maksadıyla hadis uydurma faaliyetleri başlamıştır. Hatta iyi niyetle hareket edildiği ileri sürülerek, bu gibi hususlarda hadis uydurmaya müsaade edenler de olmuştur¹⁶. Nitekim Sâbit b. Musa ez-Zâhid'in, "*Geceleri çok namaz kılan kimsenin gündüzleri yüzü aydın olur*" anlamında bir hadis uydurduğu belirtilmektedir¹⁷. Ebû Alkame (Aynı zat Nuh b. Ebî Meryem ismiyle maruftur), Kur'an'daki her bir ayrı surenin fazileti hakkında, İkrime'den,

11 Müslim, *Mukaddime*, 8.

12 Müslim, *a.yer*, 9.

13 İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, 146. Ahmed b. Muhammed b. Hallikan'ın *Vefeyâtü'l-A'yân* ve *Enbâü'z-Zemân* adlı eserde 855 kişinin tercemesine yer verilmiştir. Bunlar: Vezirler, melikler, düşünürler, alimler vs.'den oluşmaktadır. Hicri birinci asırdan yedinci asır arasında yaşayan ayânı içermektedir. Tertibi kronolojik olmayıp alfabetiktir. Çeşitli baskıları yapılan eserin Dâru Sadır tarafından İhsan Abbas tahkiki ile Beyrut'ta 1978'de 8 cilt halinde basılmıştır. Bk. Kettani, a.g.e., s. 428 (Sadeleştiren).

14 Kays b. Temîm et-Tâî el-Eşec olmalıdır. Bu zat hicri V. Asırda yaşamasına rağmen sahâbî olduğunu iddia etmiş ve doğrudan Hz. Peygamber'den kırktan fazla hadis rivayet etmiştir. Bk. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler*, İstanbul 1997, s. 72 (Sadeleştiren).

15 İbn Hallikan, a.g.e., II, 163.

16 İbnü's-Salah, *Mukaddime*, Dâru'l-Maarif, Kahire ts., s. 38.

17 İbnü's-Salah, a.yer

o da Abbas'tan rivayet etmektedir" şeklinde düzmece bir senedle hadisler uydurmuştur. Kendisine "Bunu neden yaptın?" denildiği zaman o, "*İnsanların Kuran'dan yüz çevirerek Ebû Hanîfe fıkıyla ve Muhammed b. İshak'ın megazisiyle meşgul olduklarını gördükten sonra Allah rızası için uydurdum*" demiştir. Ubey b. Ka'b'ın (ö. 22/642), Kuran surelerinin faziletine dâir uydurmuş olduğu uzun hadisleri de bu grupta zikredilebilir¹⁸.

Hadis ilminin tedvinine başlandığı zaman bu gibi sahtelerinin önüne geçmek ve hadislerin sahihlerini mevzu olanlarından ayıklamak için, râvilerde birtakım vasıf ve şartlar belirleme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Söz konusu vasıflar ve şartlar tespit edilirken yine dinden onay alınmıştır. Bu maksatla Kur'ân-ı Kerîm'den ayetler aranmış ve Hz. Peygamber'in bu hususlarda bir söz söyleyip söylemediği tetkik edilmiştir. Araştırma neticesinde Kur'ân-ı Kerîm'de şahitlik hakkında varit olan ayetlerden deliller getirilmiş¹⁹ ve Peygamber'den de hadisler rivayet olunmuştur²⁰. Bu konuda varit olan ayet-i kerîmelerden ve hadislerden, rivayetin dini bir iş yani rivayet vasıtasıyla şer'î delillerin biri olan hadisler tespit edildiğinden, hadis rivayeti için "adalet", "zabt", "itkan", "müslim", "bâliğ", "âkıl", ve "Esbâb-ı fısktan uzak" ve "Rivayet etmiş olduğu hadislerle âmil olmak" ve "Hadisleri eliyle yazdığı mecmuadan naklettiği takdirde güzelce tespit etmiş olmak" ve "Hadisi mânâ ile rivayet ediyor ise manâ ile alakalı olan ilimleri bilmek", şart koşulmuştur. Bununla beraber daha sonra bu hususta birçok istisnâlar getirilmiş hatta gereğinden fazla müsamaha da gösterilmiştir. Bu istisnâlara göre Allah'ın (c.c) vasıflarına, haram ve helale ilişkin, İslamiyet'te olmayan vaaz, kıssa, amellerin fazileti, terğib ve terhib gibi konularda senedlerde "tesâhül" (gevşeklik) gösterilerek zayıf hadislerin rivayetine cevaz verilmiştir²¹.

18 İbnü's-Salah, a.yer. Bu gibi esbattan dolayı *Sahih-i Buhari* ve *Sahih-i Müslim* gibi eserler istisna olunduğu takdirde vaz ve irşad ve hatta ilmî maksatlara göre yazılmış kitaplar yalan hadisleri ile doldurulmuştur. "*Tenbihu'l-Gâfilin*" türünden olan mev'iza kitaplarından başka, Gazali gibi büyük İslâm âlimlerinin eserleri de "*İhya-u Ulûmiddîn*" "mevzû hadis"lerle doludur

19 Bk. Bakara suresinde şahâdet hakkında olan 278. ayet.

20 İmam Müslim "*Sahih rivayetleri zayıflarından, rivayeti güvenilir olan şahısların, hakkında olumsuz kanaat olanlardan ayırt edilebilmesi için, güvenilir ve sahih olanlardan rivayet etmek vaciptir*" demektedir. Delil olarak (bir numaralı haşiyede) gösterilen âyetleri zikrederek, fâsik, adalet sahibi olmayan ve "zayıf" râvilerin rivayetlerinin makbul olmadığını belirtmektedir (bk. *Sahih-i Müslim, Mukaddime*, 4-6). Müslim yalancılardan rivayetin câiz olmadığına delalet eden hadisleri ayrı başlık altında toplamıştır ki, söz konusu hadisler şunlardır:

1. "*Yalan olduğunu bilerek benim hadisim diye rivayet edenler kendileri yalancıdır*".

2. Ebu'l-Ahvas'ın, Abdullah b. Mes'ud'dan, onun da Peygamberden rivayetine göre; "Her işittiği sözü (araştırmaksızın) hadis diye rivayet etmek yalancıdır".

3. Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Benim ümmetimin son gelenleri yaşadığı zaman siz ve sizin atalarınızın işitmemiş oldukları şeyleri rivayet ederler".

4. Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ahir zamanda siz ve babalarınızın işitmemiş oldukları Hadisleri rivayet eden deccaller ortaya çıkacaktır".

5. İbn Abbas, "Peygamberden yalnız sahih Hadisler rivayet olduğu zaman biz de Hadis rivayeti ile iştigâl ederdik. İnsanlar Peygamberin söylememiş olduğu sözlerini Hadis diye rivayet etmeğe başladıkten sonra Hadis rivayetini terk ettik" demektedir.

21 İbnü's-Salah, a.g.e., s. 28-29.

Buhârî gibi müdekkik bir hadis âliminin eserinde bile, diğerleri tarafından rivayetleri cerh edilmiş kimselerden rivayetler bulunmaktadır²². Burada 1. İkrime Mevla İbn Abbas (ö. 105/723), 2. İsmâil b. Ebî Üveys (ö. 226/840); 3. Âsım b. Ali (ö. 221/835); 4. Amr b. Merzûk (ö.224/838) ki, İmam Müslim'de bundan rivayet etmiştir; 5.Ebu Dâvud'un da kendisinden rivayette bulunduğu Süveyd b. Said (ö. 240/854) örnek olarak gösterilebilir. Diğer taraftan bazen pek basit ve önemsiz şeyler için de rivayetlerin terk olunduğu vakidir. Nitekim Şu'be'ye (ö. 160/776), "*Niçin falanın hadisini rivayet etmiyorsun?*" denildiğinde, "*Hayvana binerek gezdiğini gördüm bu sebepten dolayı rivayetini terk ettim*" demiştir²³.

Diğer yandan Hattâbi'nin (ö. 388/998), Rafizilerin rivayetini kabul edip etmediği ihtilafli bir meseledir²⁴. Hattâbi, "*Râfızî olan râvi, rivayet ettiği hadislerinde bid'ate davet etmediği takdirde alimlerin çoğu onun rivayetini kabul etme taraftarıdır*" demektedir. Bidatçinin rivayetini kabul edip etmeme meselesinde Şafilere arasında görüş ayrılığı vardır²⁵. Muhaddisler bunların rivayetlerini hüküm çıkarmak için değil, ancak diğerlerini desteklemek (istişhad) için nakletmektedirler. "Ehl-i rey ve'l-kıyas" adı verilen Hanefî ulemasının hadislere bakışları hakkında "Hadis Rivayeti" bölümünde bazı değerlendirmelerde bulunacağız. Burada Hanefî alimlerinin, kendisinden rivayet edilen "merviyyu anh olan" şahıs hakkında, "velâ a'rifuhu" (tanımıyorum), "velâ edrî" (bilmiyorum) gibi ibareler kullanılır ise, bu şahısların rivayetlerini kabul etmediklerini, buna karşılık fakih ve muhaddislerin kabul ettiklerini belirtmekle yetiniyoruz. Râvi "sika" olduğu takdirde ondan vaki olan "sehv" ve noksan sebebiyle bu gibi râvilerin rivayetleri terk olunmaz. Hatîb el Bağdâdî (ö. 463/1070), hadis rivayet edip daha sonra unutanları "Ahbâru men haddese ve nesiye" adıyla bir başlık altında toplamıştır.

Öte yandan hadisçilerden bir grup, ücret karşılığında hadis rivayet edenlerin rivayetlerini kabul etmemişlerdir. İshak b. İbrahim (ö. 235/849), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Ebû Hatim er-Râzi (ö. 275/888) de bu hususta aynı fikri paylaşarak bu gibi kimselerin şifâhi ve yazılı olan rivayetlerinin makbul olmadığını açıklamaktadırlar. Rivayet edilmiş Hadislerin miktar ve sayısı hakkında bir fikir elde edebilmek için meşhur muhaddislerin rivayet etmiş oldukları Hadislerin sayısı aşağıda gösterilmiştir:

Ahmed b. Hanbel: 150 bini sened olmak üzere toplam 1.000.000 (bir milyon) Hadis.

²² İbnü's-Salah, *a.g.e.*, s. 29.

²³ İbnü's-Salah, *a.g.e.*, s. 41.

²⁴ "Havari", "Gulfâtü Şia" ve "İbadiye" mezheplerine mensub olup da Hadis rivayet eden kişilerin isim listesi *Fethu'l-Bâri Mukaddimesi* (Hedyü's-Sâri), s. 465-475'te yer almaktadır. Aynı eserde bunlardan olan rivayetlerin makbul olup olmadığı ve hakkında çeşitli fikirler de derlenmiş bulunmaktadır.

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî: 600.000 (altı yüz bin) Hadis.

Yahya b. Main (ö. 233/847) : Kendi eliyle 600.000 (altı yüz bin) Hadis yazmıştır²⁶.

Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as (ö. 275/888), 500.000 (beş yüz bin) Hadis yazdığını açıklamaktadır²⁷.

B . Hadis Dirayet İlimi

Hadislerin lafızlarından anlaşılan mana ve mefhuma, Arapça kaidelere, şer'î kurallara, Peygamber'in fiillerine uygunluğu itibariyle Peygamber'in hadislerini tetkikten ibâret olan bu ilimle maalesef muhaddisler pek az uğraşmışlardır.

Tanımdan da anlaşıldığı gibi bu ilim, Hadis İlimi'nin ruhudur. Ne var ki, bu tanım eksiktir. Müslümanlar arasında "icmâ" edilmiş (mecmâ aleyh) olan genel kaideye göre Kuran'la çelişen ve ters düşen her hadis ve söz terk edilir. Aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm pek çok âyette akla çok büyük bir kıymet vermiştir. Binaenaleyh bu tanıma açık bir şekilde, Kur'ân-ı Kerîm ve "akl-ı selim"e uygunluğu, kaydı da ilâve edilmeli ve hadisler bu açıdan eleştiriye tabi tutulmalıdır. Kanaatime göre Hadis Rivayet İlimine, "Hadis Usûlü" ismi verilmeden, sözünü ettiğimiz bu ilme "Hadis Usûlü İlimi" adı verilmeliydi. Hadisler bu açıdan ele alınmış olsaydı, en sahih hadis kitabı (Esahhu'l-kütüb) sayılan Buhârî ile Müslim'in *Sahih*lerinde yer alan birçok hadisi de cerh etmek gerekirdi. Bununla beraber hadisleri bu bakış açısıyla ele alanlar da yok değildir. İmam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) bunların en ileri gelenlerinden biri olduğunu kesin bir dille söylemek mümkündür. *Şerh-u Müsnedi İmam Azam (Haskefî Müsnedi)* isimli eserinde, "*İmam Ebû Hanife, dirâyet ehlinde olduğu için onun kanaatine göre birçok rivayetin sıhhati vuzuha kavuşmamıştır*" denilmektedir²⁸. İbn Haldun (ö. 808/1406) ise kendisinin meşhur *Tarihinin (Mukaddime)* "İlmü'l-Hadis Babı"nda, "*Ebû Hanife, hadis olduğu kesin (yakîn) derecesinde olsa bile, vakıya*

25 İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî (Fethu'l-Bârî Mukaddimesi)*, Kahire 1986, s. 44.

26 İbn Hallikan, II, 215

27 Emir es-San'ânî, *Sübülü's-Selâm Şerhu Buluğu'l-merâm*, Beyrut 1989, s. 13-14. Bu rakamlar söz konusu şahısların rivayet ettikleri hadis sayısı olarak değil, onların mahfuzatında bulunan hadis sayıları olarak zikredilmektedir. Kaldı ki bu sayıların çok büyük bir kısmı hadislerin tekrarlı sayılarını içermektedir. Ayrıca bu müelliflere atfedilen rakamları müelliflerin kendilerinin telaffuz ettiğine dair kesin bir bilgi verilmemektedir. Söz konusu rakamlar, daha sonraki müelliflerin bu zatlara nispet ettikleri sayılardır (bk. Mustafa Karataş, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*, M.Ü. Sos. Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998 (Sadeleştirilen).

28 Haskefî, *Musned-u İmam-ı Azam, Darulfünun İlahiyat Mecmuası*, sayı: 4, s. 3.

(*nefs-i fiile*) muhalif olur ise o hadisin rivayetini zayıf kabul etmiştir. Bu sebepten dolayı İmam A'zam, az hadis rivayet etmiştir" demektedir. Hadisleri bu gibi tetkik ve tenkitlere tabi tuttuğunda İmam Ebû Hanife'ye göre sıhhatinde şüphe olmayan hadislerin sayısı ancak on yedidir. İmam Mâlike göre de bu tür hadislerin adedi üç yüzden fazla değildir²⁹.

Ebû Hanîfe, hadisleri bu açıdan ele aldığından bu mezhebin ileri gelen alimleri, yalnız Hz. Ömer gibi sahabenin önde gelenlerinden hadis rivayet etmişlerdir. Ebû Hanîfe, "*İnsan, yalnız işittiği günden itibaren rivayet edeceği saate kadar hafızasında sakladığı hadisleri rivayet etmelidir*" demektedir³⁰. Bu durum Ebû Hanife'nin, mâna ile rivayetin doğru olmadığını kanaatini taşıdığını göstermektedir.

Yine tarifte geçtiği üzere, "*Hadis Rivayet İlmi için dil bilgisinden başka, bir de şer'i kurallara, Hz. Peygamberin tarihine ve siyerine vakıf olmak lâzımdır*" demek, bir hadisin manasını anladıktan sonra, onu dinin esaslarıyla ele almak, incelemek, sonra da diğer hadislerle uygun olarak ondan bir hüküm çıkarmak demektir.

Dirayet İlmi, çok az bir değişiklikle fıkıh ilmine tatbik olunduğu zaman "Fıkıh Usûlü" adını alır. Herhalde fıkıh uleması bu konuda muhaddislere göre daha çok uğraşmışlardır. Muhaddisler ise ağır mesâîlerini isnadlara ve ricâl ilmine vs.ye tahsis ederek, hadis için en mühim olan bu ilme gereği kadar önem vermemişlerdir.

C. Hadis Ricâli İlmi

Rivayet, Hadis İlmi için ne kadar gerekli ise, rivayetin esasını teşkil eden hadis ricâlini yani hadis rivayeti ile ilgilenenlerin durumlarını bilmek de muhaddislere göre son derece önemlidir. Hadis ilminde bir ıstılah olmak üzere "sened ve râvi" olarak da isimlendirilen râvilerin durumlarını incelemekten ibâret olan "İlmu Ricali'l-Hadis", bütün ehemmiyetiyle tetkik edilmiştir. Hatta *Elfiyetu'l-Irakî* müellifi³¹, bu bilgiyi hadis ilminin yarısı olarak nitelendirmiştir. Bu alanda eser telif eden alimler arasında öncelikle şu şahıslar sayılabilir:

ed-Dârekutnî (ö. 385/995), el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbn Mâkûlâ (ö. 475/1082), İbn Nukta (ö. 729/1329), el-Hâfız ez-Zehebî (ö. 748/1347), el-Müzenî (ö. 264/878) ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448) gibi birçok müellif bu sahada çeşitli eserler kaleme almışlardır. Bu hususta yazılmış bazı eserler,

29 İbn Haldun, *Mukaddime*, I. 369.

30 Haskefi, a.g.e.

31 Ebu'l-Fadl Zeynüddin el-İrâkî, *Elfiyetü'l-Hadis*, Kahire 1998 (Sadeleştirilen).

künye ve lakaplar atılmak suretiyle telif edilmiştir. Bu mevzuda meydana getirilen eserlerin en güzeli ve kullanımı en iyi olanı, Ebû Abdillâh el-Hâkim'in (ö. 405/1014) *K. el-Künâ ve'l-elkâb*'ı ile ez-Zehebî'nin (ö. 745/1344) "*el-Muktenâ fi serdi'l künâ*" isimli eserleridir.

Hadis ravilerinin lakapları hakkında Ebu Bekir eş-Şirâzî (ö. 407/1016)'nin³², Ebû Bekir el-Felekî (ö. 427/1035)'nin³³ ve İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200)'nin eserleri meşhurdur.

Bunlardan başka ravilerin künye, lakap veya isimleri benzerlik arzedenler araştırılmakla yetinilmiştir. İbn Sa'd (ö. 230/844)'ın "*Tabakat*", İbn Ebî Hayseme (ö. 279/892)³⁵ ve Ahmed b. Zühayr'in eserleri ve de İmam Ebû Abdillâh el-Buhârî (ö. 256/869)'nin *Târîhi* bu türdendir. İbn Hibban (ö. 354/965)³⁶ ve İbn Şâhin'in (ö. 385/995) eserleri gibi bazı eserlerde yalnız rivayetleri mevsub (güvenilir) olanlar toplanmış, yahut İbn Adıyy'in (ö. 365/976) eseri³⁸ gibi yalnız rivayetleri zayıf sayılanlar alınmış ve bu konuda yazılmış bazı eserlerde de "cerh ve ta'dil" kurallarına göre rivayetleri mevsub ve zayıf olanlar birlikte toplanmıştır. Bu konuda telif edilen bütün eserleri belirtmek için makalenin hacmi yeterli olmadığından aşağıda en meşhurlarını zikretmekle yetiniyoruz:

1. *Esmâu Ricâli Sahihî'l-Buhârî*, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Ke-lâbâzî (ö. 398/1008).

-
- 32 Ebu Bekir Ahmed b. Abdurrahman b. Ahmed b. Musa eş-Şirâzî, kitabının adı "*el-Elkâb*" olup, kendisi el-Hâfız, el-İmam, el-Mücevvid gibi lakaplarla anılmaktadır (Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmî'n-Nübelâ*, Beyrut 1990, XV, 242). Sözkonusu şahıs Buhârî ve Müslim'in *Sahihleri* üzerine *Müstahrec* de yazmıştır. Bk. Kettânî, a.g.e., s. 22 (Sadeleştiren).
- 33 Bu isim Ebû Bekir el-Felekî değil, İbnü'l-Felekî olmalıdır. Zira İbnü'l-Felekî adıyla tanınan Ebû'l-Fadl Ali b. Hüscyn b. Ahmed el-Hemedânî el-Felekî, Ebû Bekir el-Felekî'nin torunudur. İbnü'l-Felekî dedesine nispetle bu isimle anılmaktadır. Sözkonusu eser ise *Münteha'l-Kemâl fi Marifeti Esmâ'i'r-Ricâl* adında olup İbnü'l-Felekî'ye aittir. Bk. T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, XXI, 44; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara 1996, s. 226,305 (Sadeleştiren).
- 34 İbnü'l-Cevzî'nin eseri Keşfü'n-nikâb anı'l-esmâ ve'l-elkab adını taşımaktadır. Bk.Kettânî,a.g.e., s. 244 (Sadeleştiren).
- 35 Metinde İbn Hayseme olarak geçmektedir. İbn Ebî Hayseme'nin *Tarih'i* küçük ciltlerle 30, büyük ciltlerle ise 12 cilttir. Büyük ve çok güzel olan eserinde hem sika hem de zayıf râvileri ele almıştır. el-Hâfız ise bu eser hakkında: "Bu sahada faydası bundan daha çok olan bir kitap tanımıyorum" demiştir. Bk Kettânî, a.g.e., s.262 (Sadeleştiren).
- 36 İbn Hibban'ın bu konudaki eserinin adı *K. es-Sikât* olup, 1973-1979 yılları arasında 9 cilt halinde Hindistan'da Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizamiyye tarafından basılmıştır. Bk.Kettânî,a.g.e., s. 319 (Sadeleştiren).
- 37 Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman, İbn Şâhin'in *Târîhi esmâ'i's-sikât mimmen nukile anihümü'l-ilm* adlı eseri, Dr. Abdülmu'tî Emin Kal'acî'nin tahkiki ile 1986'da Beyrut'ta Dâri'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından basılmıştır. Bk. Kettânî, a.g.e., s.320 (Sadeleştiren).
- 38 İbn Adıyy'in *el-Kâmil fi duafâ'sı*, *Sahihayn* ricalinden dahi olsa hakkında cerh yönünden söz sadır olmuş her şahsı bu kitabına almış, her terceme altında birer hadisini sevketmekle birlikte garib ve münker rivayetlerine çokça yer vermiştir. Yaklaşık 12 cilt içinde 60 cüzden oluşmuştur. Bk Kettânî,a.g.e., s. 317 (Sadeleştiren).

2. *Esmâu Ricâli Sünen-i Ebî Dâvud*, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Muhammed el-İsfahânî (ö. 418/1027).

3. *Esmâu Ricâli Sünen-i Ebî Dâvud*, Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Lubbâi et-Tâî (ö. 498/1104).

4. *Esmâu Ricâli Kütüb-i Sitte*, el-Hâfız b. Neccâr Muhammed b. el-Hasen b. Hibetullah (ö. 643/1245). Aynı müellif tarafından el-Hatîb'in "Târihu Bağdat" eserine bir ze'yl yazılmıştır.

5. *Esmâu's-Sahâbe*, İmam Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256/869).

6. *Ricâlü'l Erbea*, İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448).

7. *Ricâlu's-Sahihayn*, Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. Hasen et-Taberî (ö. 418/1027).

8. *El-Mesâbe fî Âsâri's-Sahâbe*, Suyûtî (ö. 911/1505)

D. Ensab, Tabakat ve Teracim İlimleri

Araplar, atalarının şan ve şerefiyle övünür, onların menkıbelerine ve başarılarına pek fazla önem verirlerdi. Halkın hayal gücü, kabîlenin gururu, şâirlerin tasvir ve tavsifleri yeni unsurlar yaratır ve böylece bunlara bir takım tafsilat da ilâve edilmiş olurdu. Atalarının kahramanlıklarını ve zaferlerini düzenli olarak zikretmek övünç vesilesiydi. Bu durum eski Arap Edebiyatında pek bariz bir suretle görülmektedir. Bu menkıbe ve mefahir onların hayatında birinci derecede yer işgal etmektedir³⁹. Zira eski toplumlar, kendi atalarının nesebine, hikaye ve destanlarına büyük bir kıymet atfetmiştir. Bu durum medeniyet sürecine girmemiş milletler arasında kuvvetli bir bağ oluşturmaktadır. Neseb, ecdadıyla övünmek için iyi bir araçtır. Asurlardan başlayarak Yunanlılara kadar tarihe bir göz atılacak olursa, o milletlerin ve ilahlarının neseplerini ve diğerlerinden nasıl silsile halinde ayırdıklarını, ağızdan ağza rivayet etmek suretiyle hafızalarına yerleştirmiş oldukları görülecektir. O dönemin kavimleri, bir âdet olmak üzere özellikle büyüklerinin neseplerini ilahlardan birine nispet ederlerdi. İranlılar ise, atalarının beşeriyetin üzerinde olduklarını göstermek maksadıyla, onların neseplerini nebi veya resûllerden birine kadar ulaştırmışlardır.

³⁹ Biz burada eski Arap hatıralarında kat'i bir şecere fikri mevcut olup olmadığından bahsedecek değiliz. Abhandlungen Zur Arabischen Philologie bu hususta Avrupa kaynaklarının en mühimlerinden Goldziher'in *Über die Vorgeschichte der Nigra Poésie* ve Sprenger'in, *Das Leben und die Lehre des Mohammad* adlı eserleridir. Bu iki eserde Arap ve İslâm şecerelerinin kaynağı hakkında ince tetkikler bulunmaktadır.

Eski Türk dinlerinin ve şecerelerinin kalıntılarında bu iz açık bir şekilde görülmektedir. Buralarda ilahların neseplerine ve diğerinden ne suretle ayrıldıklarına dâir az çok malumat ve işaretlere tesâdüf edilmektedir. Türk nesepleri de –İbraniler gibi- büyük şahsiyetlerini peygamberlerin birine ve Ebü'l-beşer nâmıyla meşhur olan Hz. Adem'e kadar ulaştırırlardı. Mesela, Türk râvilerine göre Oğuz, Yafes vasıtasıyla Hz. Adem'in oğludur. Hatta Türk nesepleri bu hususta bir şecere de meydana getirmek istemişlerdir. Bu alanda en son yazılan Ebü'l-Gâzi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türki* adındaki eserinde, bu hususta ispatı güç olan birçok malumat vardır. Hatta Cengiz Han'ın nesebini yazan tarihçiler, onun nesebini onuncu babada, Hıristiyanların Meryem el-Azra'ları gibi babasız çocuk doğuran, yani ruh üflenilen beşer üstü bir hanıma bağlamak istemişlerdir.

Diğer yandan mukaddes kitaplar içerisinde kesin bir şecereye sahip olan İncil'dir. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğunu iddia eden bir eserde, Hz. İsa'nın nesebi, Davud ve Süleyman vasıtasıyla İsrailoğullarının reislerinden ve peygamberlerinden olan İbrâhim ve Nuh'a kadar çıkarıldığı görülmektedir⁴⁰.

Kuran-ı Kerimde ise, Peygamberin nesebi hakkında söz bile edilmez. Hz. Muhammed (a.s) ile Hz. İbrahim arasında var olan yegane münasebet olarak, her ikisinin de insanoğlunu mecûsîyetten⁴¹ kurtaracak hak dini (Din-i Hanîfi) talim ve tebliğ için gönderilmiş oldukları beyan olunmaktadır. Hz. Muhammed (a.s) pek çok hadislerinde kendisinin sıradan (normal) bir insan olduğunu beyan etmiş ve şahsına aşırı hiçbir kıymet vermemiştir. Bununla beraber onun şecerelerini yazan tarihçiler de İsrailoğullarının neseplerinin aksine, Muhammed (a.s.)'in ailesinden bahsederken asıl bir aile olmadığını beyan eden birçok hadisler rivayet etmişlerdir.

Peygamberin nesebi hakkında ilk bilgilere biz hadis mecmualarında (Kitabü's-siyer kısımlarında) tesadüf etmekteyiz. Bu bapta en çok hadis rivayet eden kişinin Abdullah b. Abbas olduğunu belirtmek lazımdır. Bunların tamamında Hz. Muhammed (a.s.)'in nesebi şerifi, Hz. İbrahim'e ulaşmaktadır. Bu hadislerin tetkiki makalemizin konusu dışında olup ayrıca araştırılması gerektiğinden bu hususta tenkit veya tahlil mahiyetinde bir söz söylemeyeceğiz⁴². İslâmiyet devrinde İlm-i Ensab'ın esaslarının, Hz. Ömer devrinde Müslümanları neseplerine ve peygambere olan yakınlıkları ve İslâmiyet'teki kıdemlerine göre isimle-

40 Bu hususta tetkik etmek isteyenler yukarıda isimlerin zikrettiğimiz Goldziher ve Sprenger'lerin eserlerine müracaat etmelidir. Biz İslâm'dan önce Araplar tarafından rivayet edilen nesepleri kati bir şecere olarak telakki edenlerden değiliz. Biz bunların eski Türklerin bu bapta rivâyelerinden pek yüksek olmadıklarına kanaat edenlerdeniz.

41 Müellifin kastı şirk olmalıdır. Zira Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed (a.s.) insanlığı sadece mecûsîlikten kurtarmak için değil, şirk bataklığından kurtarmak ve hakkı göstermek için gönderilmişlerdir. Bk. el-Bakara 2; 135-136; Al-i İmrân 3; 64,83,151 (Sadefestiren).

42 Matta İncili, sh.1.

rinin deftere kaydolanması ve onlara belirli bir maaş tahsis edilmesiyle meydana geldiğinde şüphe yoktur.

Enevîler ve Abbasîler devrinde askerî teşkilatlar kurulmaya başlandığı zamanlarda yine bu metot takip edilmiştir. Bir kişinin askerliğe kabulü birtakım şartlara bağlı idi. Asker olmak isteyen bir şahıs, Divân-ı Askeriye Reisine müracaat eder ve kabul olduğu takdirde deftere kaydolanurdu. Askerleri her şeyden evvel kabile ve nesep itibariyle kaydederlerdi. Bunun amacı bir kabileye mensup olanları diğerlerinden ayırabilmektir. Asker, Arap olduğu takdirde kabileler Hz. Peygambere olan yakınlığına göre sıralanırdı. Mesela Adnan Arapları kaydedildiğinde, Rebia ve Mudar'dan ayrı olarak ele alınır, Mudar kabilesi diğerlerinden öne geçirilirdi. Mudar kabilesi, Kureyş vs. gibi kollara ayrılır ve Kureyş, Peygamberin geldiği kabile olduğundan diğerlerine tercih olunurdu. Bu ise büyük bir muhasebe ve çeşitli isim defterlerinin oluşturulmasını gerektirirdi. Bu defterlerde vefatlar ve günün diğer olayları tespit edilmiş olduğundan, daha sonra bu defterlere göre günlük hadiseleri takip etme imkanı ortaya çıkmıştır. İşte bunların incelenmesi sonucunda Ensâb İlmi teşekkül etmiştir.

Diğer taraftan kimliğini ve atalarının nesebini aramak, derinlemesine bir araştırma yapmayı gerektirmektedir. Bu tetkikler, Arapların eski yaşantılarını ve geçmiş zamanların hatıralarını ve değişik şahısların durumlarını araştırmak için de bir vesile teşkil etmiş ve bunun doğal sonucu olarak İlmü'l-Ensab'dan başka bir de Tabakât ve Terâcim-i Ahvâl gibi ilimler de ortaya çıkmıştır. Kaldı ki, Peygamberin Medine'ye hicretinden sonra muhacirler ve Hz. Peygambere büyük yardımlarda bulunan Ensar, bilahare İslâmiyet'in şan ve şerefini yükselten olaylara katılmak veya İslâmiyet'in yayılması için diğer hizmetlerde bulunmak bakımından "Ashab-ı Bedr" ve "Ashab-ı Uhud" ve "Ehl-i Bey'atı'r-Rıdvân" gibi birtakım tabakalara ayrılmıştır.

İslâmiyet'te ilimlerin tedvinine başlandığı sıralarda işte bu usûle göre hareket edilerek her bir ilim dalına mensup olanlar, çeşitli tabakalara ayrılmışlardır. Muhaddisler de, Hadis ilmini tedvin ettikleri zaman bu usule riâyet etmişlerdir. Bu usûl onların bu sahadaki araştırmaları için bir takım kolaylıkları da beraberinde getirmiştir. Mesela, bunlar arasında ravileri tanımak, isim, künye ve lakap vs. bakımından birbirine benzeyenleri ayırt edebilmek sayılabilir. Hatta bu sebeple İlm-i Tabakât'ı-Ricâl'in bir gayesi de bu karışıklığı önlemek olarak gösterilmektedir.

Tabakayla ilgili hususlar şunlardır: Yaş bakımından akrân olup da bir devrin şeyh ve üstatlarından rivayet etmiş olanların, iki tabakaya da mensup olması mümkündür. Mesela, Enes b. Mâlik, Hz. Peygamberin sohbetiyle şereflendiği sabit olduğu için (sahabe tabakalarını içeren) "Tabakatu'l-aşere"ye, yaşı küçük

olması itibariyle de ikinci tabakaya dâhildir. Sahabîlerin, ayırım yapılmaksızın bir tabakaya nispet edilip edilmemeleri hakkında tabakat bilgilerinin fikirleri farklıdır. İbn Hayyan (ö. 369/979)⁴³ gibi, Sahabîlere Peygamberin sohbetiyle müşerref olanlar açısından bakanlar, onları bir tabakadan saymışlardır. Ebû Abdillâh b. Muhammed b. Sa'd el-Bağdâdî (ö. 230/844) gibi, İslâm'da kıdem ve İslamiyet'in şan ve şerefini yükselten vakıalara katılım gibi faziletleri ölçü kabul edenler ise, Sahabeyi on iki tabakaya (Hülefâ-ı erbea, Aşere-i mübeşşere, Ashabı Bedr, Ehl-i Bey'ati'r-Rıdvân vs.) ayırmışlardır⁴⁴.

Öte yandan Tâbiînî tabakalara ayırmak meselesinde de iki bakış açısı vardır:

a. Sahabeden rivayet eden herkese Tabiîn denildiğini ileri sürenler: Mesela, İbn Hibban (ö. 354/965), Tabiînî bir ayırıma tabi tutmadan tamamını bir tabakadan saymıştır.

b. Sahabîleri gören ve onlarla sohbet eden kimselerin Tabiîn şeklinde isimlendirilmesini esas alanlar. Mesela, İbn Sa'd bunları beş tabakaya ayırmıştır:

(1) İslâmdan önce ve İslâm devrinde hayatta olup da Peygamberi göremeyenler.

(2) "Aşere-i mübeşşere"yi görenler.

43 Ebu's-Seyh İbn Hayyan'ın *Tabakâtü'l-İsfehaniyyîn* adlı eserinin ilk cildinin baskısı gerçekleştirilmiştir. Abdülğafur Abdülhak Hüseyin el-Belûşî'nin tahkiki ile, Beyrut 1987 (Sadeleştirilen).

44 Tabaka, birbircine yaş ve isnad bakımından veya yalnız isnad yönünden yakın olan kimseler anlamında kullanılmaktadır. Bir başka ifade ile, aynı zamanda yaşamış râviler topluluğu da denebilir (bk. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 292-293; Suyûtî, *Tedrib*, II, 381; Tehânevî, *Usûl*, s. 49; Es'ad Sâlim, *'İlmu tabakât*, s. 9). Tabaka taksimini ilk olarak yapan Hz. Peygamber'in bizzat kendisidir. O şu sözle bu konuda belli bir ölçü ortaya koymuştur: "*Nesillerin en hayırlısı benim çağdaşlarım, sonra onları tâkip edenler, daha sonra müteâkiben gelenlerdir*" (bk. Buhârî, *Şehâdât* 4; *Fadâilü's-sahâbe* 1; *Rikâk* 7; *Eymân* 10; Müslim, *Fadâilü's-sahâbe* 21, 211-215). Bu durumda sahâbe, tâbiîn ve tebe'u't-tâbiîn ayrı ayrı birer tabakada sınıflandırılmış olmaktadır. Bu sıralamadan başka her bir tabakanın kendi arasında ayrıca tabakalara ayrıldığı da görülmektedir; Nitekim Hâfız İbn Hacer, sahâbe asrından rivayetin sona erdiği devre kadar olan tabakaları on iki kısma ayırmaktadır. *Kütüb-i Sitte*'de rivayeti bulunmayanlar bu tabakalara dâhil değildir. Kimileri de hicri takvimi esas alarak her 40 seneyi bir tabaka saymaktadır. İbnü'l-Cevzî ise hicri 560 senesine kadar râvileri 14 tabakaya ayırmaktadır. Bir râvi bazen bir yönüyle bir üst tabakada yer alırken, bir başka yönüyle de bir alt tabakada yer almış olabilir. Nitekim sahâbe nesli Hz. Peygamber'i görmüş olmaları bakımından bir tabaka kabul edilirken, İslâm'a giriş sıralarına göre de on küsur tabaka kabul edilmektedir. Ayrıca tâbiîn neslini kendi içinde on beş tabakaya ayıranlar da bulunmaktadır. Tabaka taksimi râvinin yaşadığı zamana göre yapıldığı gibi, râvinin yaşadığı bölgelere göre de yapılmaktadır. Meselâ "Misriyyûn", "el-Basriyyûn", "el-Kûfiyyûn" gibi tabakalara ayrılan râviler, aynı bölgede yaşayan râvileri içine alan gruplandırmalardır. Ayrıca râvilerin şeyhlerinin ma'rûf olması (isimlerinin bilinmesi) ya da mechûl olması (isimlerinin bilinmemesi) bakımından bir başka tabaka çeşidi daha kullanılmaktadır. bk. Es'ad Sâlim, *'İlmu tabakât*, Riyad 1994, s. 11-12 (Sadeleştirilen).

- (3) Tabînden olup da fıkıh ilmiyle meşhur olan yedi âlim⁴⁵.
 (4) Tabînin ileri gelenleri
 (5) Tabinden olup da Sahabîlerden rivayet etmeyenler.

Muhaddisler, râvilerin doğdukları ve vefat ettikleri yerleri ve "vatan-ı aslî"lerini ve neseplerini bilmek hakkında da çaba harcamışlar ve bu sahada çeşitli eserler meydana getirmişlerdir. Hadisçiler, fıkıhçılar, tarikat ve tasavvuf ehli, tefsirci ve tarihçiler gibi ayrı ayrı ilim dallarına mensup olan kişilerin şecereleri bunun örneklerindedir. Fakat Hadis İlmî ile ilgilenen şahıslar bunların tamamıyla uğraşmazlar; zira onların vazifesi yalnız hadis râvilerini ve hadislerde geçen neseplere dair bilgileri incelemektir. Bundan anlaşıldığına göre Ensab İlmî, o devirlerin etnografyasını anlamak bakımından da çok yararlıdır.

E. Sika ve Zayıf Râviler ve Rivayetlerin Durumu

Hadis rivayet eden şahısların rivayetlerinin güvenilir (mevsuk) yahut zayıf olup olmadığını incelemek konusunda da çok önemli adımlar atılmıştır. Hadis Ricâli İlmînin önemli bir bölümü sayılan bu ilim dalı "İlmü's-sikat ve'd-duafâ min ruvati'l-hadis" adıyla anılmıştır. Dini konularda ihtiyatlı olmak ve dinin esaslarından biri olan Hadis İlmînde meydana gelmesi muhtemel olan yanlış ve hatalardan korunmak, bu ilmin gayesi olarak gösterilmektedir. Rivayet İlmînin bir dalı olan bu ilme dâir birçok eserler telif edilmiş ise de biz burada bir kaçını zikretmekle yetiniyoruz:

(1) *Kitâbü's-Sikât*⁴⁶, el-Hâfız Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Büstî (ö. 354/965).

(2) *Kitâbu's-Sikat mimmen lem yeka fi'l-Kütübi's-Sitte*⁴⁷ Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa el-Hanefî (ö. 879/1474).

(3) *Kitabu's-Sikat*⁴⁸, Halil b. Şâhin (ö. 385/995).

(4) *Kitabu'd-Duafa*, el-Buhârî (ö. 256/869).

45 Fukaha-i Seb'a olarak isimlendirilen bu şahıslar şunlardır: 1. Urve b. Zübeyr b. Avvam, 2. Said b. Müseyyeb, 3. Ubeydullah b. Abdullah, 4. Hârice b. Zeyd, 5. Süleyman b. Yesar, 6. Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekr, 7. Yedinci Fakih için Ebû Bekr b. Abdurrahman, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf ve Sâlim b. Abdullah b. Ömer olmak üzere üç farklı isim zikredilmektedir. bk. Cengiz Kallek, "Fukaha-i Seb'a" DİA, XIII, 214 (Sadeleştiren).

46 1973-1979 yılları arasında Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizâmiyye tarafından 9 cilt halinde Hindistan'da basılmıştır (Sadeleştiren).

47 *Kütüb-i Sitte* dışındaki güvenilir ravileri kapsayan bu kitap dört cilttir. Bk. Kettanî, a.g.e., s. 320 (Sadeleştiren).

48 *Târihu esmai's-sikat mimmen nukila anhumu'l-ilm* adlı bu eser Abdülmü'tî Emin Kat'acî tahkikiyle 1986'da Beyrut'ta basılmıştır (Sadeleştiren).

(5) *Kitabu'd-Duafa*⁴⁹. en-Nesâî (ö. 303/915).

(6) *ed-Duafa*, Muhammed b. Amr es-Sa'lebî (ö. 427/1036)

(7) *Tarihu İbn Ebî Hayseme* (ö. 279/892). Zayıf ve sikaları cem eden eserlerdendir.

(8) *Kitabu'l-Cerh ve't-tadil*⁵⁰, İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 275/888). Zayıf ve sikaları cem eden eserlerdendir.

F. Cerh ve Ta'dil İlmî

Bir rivayeti cerh etmek demek, cerhin sebep ve illetlerini bularak onu tenkit etmek ve netice itibariyle o râvinin rivayetini reddetmektir. Cerh sebeplerinin en önemlisi ise, bir râvinin rivayetinin makbul olması için lâzım olan şart ve vasıfların o râvide bulunmamasıdır. Mesela, bir râvinin yalancı olması, hafızasının zayıflığı veya mana ile rivayet ettiği halde dil, gramer ve dini kaidelere vakıf olmaması gibi durumlar vs. cerhe sebep teşkil ederler. Cerh, râvide bulunan cerh sebebine göre değişir. Muhaddisler açısından en şiddetli olan cerh, "En yalancı adamdır" (deccalün, kezzabun) gibi sözlerdir. En hafifi de "Hıfzı fenâdır" , "Onun aleyhinde söz vardır" gibi tabirlerdir.

Ta'dil ise, araştırma neticesinde belirli bir râvide rivayet şartlarının bulunduğu tespit etmektir. Yani râvide bulunması gereken her bir şart ve vasfın, o şahısta tahakkuk etmesidir. Ta'dilin en mükemmeli ise, "En mevsuk bir zattır", "Sâbittir", "Doğrudur, doğrudur" ve "Mevsuk hafızlardandır" gibi terimlerle olanıdır. En zayıf olan ta'dil de, "Bu zatın hadisi rivayet edilebilir" gibi bir bakıma cerhe işâret eden ibârelerdir.

Cerh ve ta'dil hususunda son derece titiz olanlar Hanîfe Mezhebine⁵¹ mensup âlimlerdir. Onlara göre her cerh, ta'dile takdim edilir. Yani bir râvide cerhi gerektiren bir sebep mevcut olduğu takdirde, onun hakkındaki ta'diller geçerli değildir.

Hanefî âlimlerinin aynı zamanda insanların fikirlerine muhalif olan âyetler ve hadisler hakkında da farklı bakış açıları vardır. Bu husustaki fikirlerinin bir örneği olarak bu mezhebe göre yazılan en mutemet ve esaslı eserlerden olan *Usûl-i Kerhî*'den iki örnek verelim:

49 Çeşitli baskıları bulunan eserde 675 zayıf raviye yer verilmiştir (Sadeleştiren).

50 Buhârî'nin meşhur *Târih*'ini esas alarak hazırlanan bu eserde 18050 ravi tanıtılmaktadır. Birinci cildi meşhur muhaddislerle ayrılmış olan bu eser 9 cilt halinde basılmış bulunmaktadır (Sadeleştiren).

51 Müellif, bu kelimeyi "Hanefî Mezhebi" yerine "Hanife Mezhebi" şeklinde kullanmaktadır. Ancak biz yaygın olan kullanımı tercih ettik (Sadeleştiren).

(1) Mezhep imamlarımızın fikirlerine muhalif olan her âyet "mensuh" olarak değerlendirilir, ya da tercihe hamlolunur.

(2) Bir hadis, mezhep imamlarımızın fikriyle çeliştiği takdirde, o hadis "mensuh" yahut kendi derecesinde olan diğer bir hadise muhalif sayılır. Yani bunların görüşüne göre mezhep alimlerinin tetkik ve görüşleri, kıyasa, âyet ve hadislere dayanarak ortaya koymuş oldukları ahkam ve kaideler diğerlerine tercih edilmektedir.

Muhaddisler de cerhin ta'dilden önce değerlendirildiğini açıklamışlarsa da, çoğunlukla bu kaideyi tatbik edememiş oldukları aşağıda isnad hakkında sunulan açıklamalardan anlaşılmaktadır.

1. İsnadın önemi:⁵² Hadis ilmi için isnâd ve rivayetin önemi o kadar büyüktür ki, bu yüzden Hadisler, ravilere ve rivayetlere göre çeşitli kısımlara ayrılmaktadır. Mesela bir Hadisi yalana nispet etmek mümkün olmayacak kadar çok sayıda râviler rivayet ettiği takdirde, hadis "meşhur" olur. Üçten eksik râvisi bulunduğu zaman hadis "aziz", yalnız bir şahıs rivayet ederse "ğarib" olur. Hadis "mütevâtir" olduğu takdirde, onun râvilerinde "sikâlık" ve "adâlet" gibi vasıf ve şartların bulunması gerekir. Bu vasıf ve şartlara göre hadislerin dereceleri değişiklik arz eder. Nitekim bu şart ve vasıflar mevcut olduğundan en sahih sened, 1. Zührî <Salim < Abdullah b. Ömer; 2. Hammad b. Seleme < Sabit < Enes; 3. Süheyl < Ebû Sâlih < Ebû Hureyre şeklinde gelen rivayetler, birinci derecede sahih rivayetler olarak kabul edilmiştir.

Rivayetlerde aradıkları vasıf ve şartlar bakımından İmam Buhârî (ö. 256/869) ve İmam Müslim'in (ö. 261/874) ittifâk etmiş oldukları (müttefekun aleyh) rivayetler, diğerlerine tercih olunur. İmam Buhârî'nin şartları daha ağır ve kitabı da Kuran'dan sonra en sahih kitap (أصح الكتب بعد كتاب الله البخاري) kabul edildiğinden, Buhârî'nin rivayeti Müslim'in rivayetine tercih edilmiştir.

Diğer taraftan râvinin yalanı (kizbi) yahut yalan ile itham edilmesi (kizb ile müttehem olması), veya "iffeti", "fiski", "vehm"ine göre rivayeti, rivayetinin kendisinden "sika" olan râvinin rivayetine muhalefeti, "cehâleti", "bidati", "sû-i hıfz"ı itibariyle hadis, "mevzu", "metruk", "münker" ve "muallal" gibi kısımlara ayrılır.

Muhaddisler, rivayetleri bir de yaş esasına göre ele almışlardır. Bu tasnife göre râvi, rivayet ettiği zatla yaş hususunda eşit veya yakın olursa, bu rivayet "müdebbec" adını alır. Bu konuda ed-Dârekutnî (ö. 385/995) müstakil bir eser

52 Bu kısım makalenin orijinalinde Hadis rivayeti ile ilgili terimler kısmında yer almakta idi. Ancak müellif Cerh ve Tadil konusunun ardından isnad meselesini daha geniş ele aldığından sözkonusu kısım İsnadın Önemi başlığı altında bu bölüme alınmıştır (Sadeleştirilen).

yazmıştır. Yaş olarak kendisinden küçük birinden rivayet ederse "Rivayetü'l-ekâbir ani'l-esâğîr" (büyüğün, küçükten rivayeti) adını alır. Râviler senedin başlangıcından sonuna kadar aynı tabirle, mesela, "Semi'tu" yahut "Haddesenâ" vs. gibi terimlerle rivayet ederlerse bu hadise "müsel" denilmektedir. Râvilerin isimleri yazılış bakımından aynı fakat noktalama bakımından değişik ise "el-Mu'telif ve'l-muhtelif" adı verilmektedir. Ebû Ahmed el-Askerî (ö. 382/992)⁵³, Abdülganî b. Saîd (ö. 409/1018)⁵⁴ ve ed-Dârekutnî bu sahada müstakil eserler yazmışlardır⁵⁵. Râvilerin künyeleri ve lakapları da son derece titizlikle araştırılmıştır. Bundan da maksat isimleri bir olup künyeleri farklı olan râvileri veya iki künyesi yahut iki lakabı olup olmadığını ya da künyesi babasının ismiyle adına nispet edilenleri (Ebû Eyyûb ve Ümmü Eyyûb gibi) öğrenmek ve bunları diğerlerinden ayırt edebilmektir. Hatta râvilerin erkek ve kız kardeşleri, hocalık ve talebelik âdabına riâyet edip etmedikleri; hadisleri nasıl alıp, nasıl rivayet ettikleri; rivayet etmiş oldukları hadisleri yazmaları ve hadis rivayeti için yaptıkları yolculuklar ve "müsned" halinde hadisleri "cem ve telif"leri vs. halleri ayrıntılarıyla ele alınmıştır⁵⁶.

Öte yandan hadis kitaplarında neseplere dâir olan bilgiler, Hz. Peygamberin nesebine ait Hadislerle başlamaktadır. Binâenaleyh Hz. Muhammed (a.s.)'den Hz. İbrahim (a.s.)'e ulaşan bu şecerenin kaynaklarından birini Hadis kitapları teşkil etmektedir. Bu yüzden Hadis Tarihi ve ilmi ile meşgul olan kimseler, bu şecereleri ve bu şecerelerde zikredilen değişik şahısları incelemek zorundadırlar. Bu şecerenin Hz Muhammed (a.s.)'den Adnan'a kadar olan kısmında Arap isimleri çoğunluktadır; üst tarafı ise, Araplar tarafından değiştirilmiş eski İbrânî isimlerinden oluşmaktadır. İşte bu şecereler, Hz. Ömer (ö. 23/643) zamanından itibaren defterlere yazılan isimler ve bunların nesepleri "İlmü'l-Ensâb" için bir eser ve kaynak teşkil etmiştir. Muhaddisler bu esaslar çerçevesinde râvilerin neseplerini araştırmışlar ve her bir râvinin nesebi hakkında az çok bir malumat toplamışlardır. Bazen bununla da yetinmeyerek İsrailoğullarına mensup peygamber-

53 el-Askerî'nin *Kitâbu Tashîfâtü'l-muhaddisin*'i tek cilt halinde olup, bu eserde müellif, yazılışta benzerliklerden dolayı tashiflere sebep olan isimleri açıklamaktadır. bk. Kettânî, a.g.e., s.241 (Sadeleştirilen).

54 Abdülganî b. Saîd el-Ezdi'nin kitabına Ebû'l-Abbas Cafer b. Muhammed el-Müstağfirî bir *Zeyl* yazmıştır. Bk. Kettânî, a.g.e., s.240 (Sadeleştirilen).
Bu sahada ilk eser yazan müellifler arasında zikredilen Dârekutnî'nin (bk.Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, Ankara 1985, s. 337) eserinin adı K. el-Mu'telif ve'l-muhtelif'tir. bk. Kettânî,a.g.e. s.238 (Sadeleştirilen).

55 Bu sahada ilk eser yazan müellifler arasında zikredilen Dârekutnî'nin (bk.Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, Ankara 1985, s. 337) eserinin adı K. el-Mu'telif ve'l-muhtelif'tir. bk. Kettânî,a.g.e. s.238 (Sadeleştirilen).

56 Bu bapta istifâdesi en kolay olan eserler şunlardır: "*Mukaddime*", İbnü's-Salah eş-Şehrazûrî (ö.643/1245); "*Nuhtetü'l-Fiker*", İbn Hacer el Askalanî (ö.852/1448); "*Eljîye*", Zeynüddîn el-İrakî (ö.806/1403).

lerin ve İskender gibi şahısların neseplerini tespit etmekle de uğraşmışlardır. Bunun sonucunda belli bir sayıyla sınırlanamayacak şekilde, "şecere" ve "nesebnâmeler" çoğalmış ve şecere silsileleri türemiştir.

Buraya kadar gayet özet olarak aktarılan bilgiler, rivayet ve isnâd ile hadislerin kısımlarından ve ana hatlarından ibarettir. Bunlar usandırıcı olmakla beraber Hadis Tarihi ve Hadis İlmi hakkında bir fikir oluşturmak için bilinmesi zorunlu olan hususlardır. Bu taksimattan anlaşıldığı gibi söz konusu olan esas meseleler: 1-Hadis Rivayet İlmi, 2-Hadis Dirayet İlmi, 3- Rivayetin bir şubesi olan Hadis Ricali İlmi, 4-Ensâb, Tabakât ve Terâcim-i Ahvâl İlmi, 5-"İlmü'd-Duafa", 6-"Cerh ve Tadil", 7-"İsnâd", 8-"Kitabetü'l-Hadis" gibi mevzulardır.

Aşağıda sunacağımız literatür kısımlarından görüleceği gibi, bunlar Rivayet İlminin birer şubesi olan ayrı, ayrı ilim dallarından ibaret olup her biri hakkında değişik eserler meydana getirilmiştir. Bundan anlaşıldığına göre bu meselelere dair ayrıntılı bilgi vermek için bir seri oluşturmak icap eder. Makalemizin boyutu ve durumumuz buna müsait olmadığından bu çalışmada bunları genel hatlarıyla gözden geçireceğiz.

2. İsnad Tenkidi

Daha önce de açıklandığı gibi İsnad, bir hadisi Hz. Peygamberin kendisinden yahut ashabın birinden başlayarak, o hadisin metnini yazı halinde tespit eden zata gelinceye kadar, şifâhen rivayet eden şahısların zaman sırasıyla isimlerini saymaktan ibarettir. Bundan anlaşılacağına göre isnad, Hz.Peygambere kadar erişen birtakım isim cetvelinden oluşmaktadır. Bu ise, Peygamberin sözlerini, fiillerini yahut takrirlerini rivayet eden şahısların isimlerini hâfızada saklamakla tahakkuk eder. Binâenaleyh yüzlerce hatta binlerce hadis rivayet eden bir râvinin, binlerce isim cetvelini hafızasında saklamış olduğunu teorik olarak kabul etmemiz gerekir.

Rivayetın bir kolu olan isnad, yani râvilerin isim cetvelleri, dini ahkâmı ispât edecek hadislerin, sahih ve zayıf olduğunu göstermek için bir vâsıta olduğundan, rivayet gibi isnad hakkında da şer'î deliller arama gereği ortaya çıkmıştır. Daha önce de açıkladığımız gibi, o devrin sosyal durumu, her işin, Peygamberin sünnetine uygun olarak yerine getirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu sebepten dolayı dini hükümlerin ispatına medâr olan bu konunun şer'î esaslarının, Peygamberin hâdis-i şeriflerinden aranılması pek tabidir. Tetkik neticesinde bu meseleyle dâir delil makamında sefefe ait birkaç söz nakledilmektedir. Meselâ, İmam Müslim'in bir rivayetinde, "*Bu ilim yani Hadis İlmi dindir (ulûm-i diniy-*

yedendir) bunun için de Hadis İlmi tahsil edeceğiniz vakit kimden rivayet ettiğinize dikkat ediniz" denilmektedir⁵⁷.

İsnad da rivayet gibi hadislerle birlikte yani Hz. Peygamberin hadisleri tetkik edilmeğe başlandıktan sonra teşekkül etmeğe başlamıştır. Hz. Osman'ın şahadetini müteakip siyasi ve kısmen dinî mahiyette olan fırkalar teşekkül edinceye kadar, isnadın ciddi bir surette ele alınmadığı hakkında kati deliller mevcuttur. Sahih-i Müslim'de kesin olarak; "*Fitne zamanına kadar rivayetin senedini sormazlardı. Fitnelerin zuhurundan sonra senedler sorulmaya başlandı. Râviler "Ehl-i Sünnet"ten olduğu takdirde Hadisleri kabul edildi ve "Ehl-i Bid'at"ten iseler terk olundu*" denilmektedir⁵⁸.

Öte yandan Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) hayatta iken râvilere şüphe gözüyle bakılmağa başlandığı şu olaydan anlaşılmaktadır: Beşr b. el-Adiy, Abdullah b. Abbas'a: "Ben sana Peygamberin hadisini rivayet ediyorum sen niçin dinlemiyorsun" dediğinde, ki, onun nasıl davrandığı kaydedilmemiştir, ancak Abdullah b. Abbas'ın, "*Resulullah'tan sadece Sahih Hadisler rivayet edildiği zaman biz de hadis rivayet ediyorduk. Ne zaman ki, herkes Hadis rivayetine kalkıştı biz de terk ettik*"⁵⁸ sözü, o devirde isnadın az çok tetkik edilmeğe başlandığını ortaya koymaktadır. el-Muğire'nin (ö. 50/670): "Ali taraftarlarının Ali'den olan hadis rivayetleri yalnız Abdullah b. Mesud vasıtasıyla kabul olunur idi"⁶⁰ şeklindeki açıklaması da, İslâm'da ilk siyâsi grupların teşekkülünden hemen sonra isnadların tenkidine başlanıldığını göstermektedir.

el-Asmaî (ö. 216/831)⁶¹, İbn Ebi'z-Zinâd'dan (ö. 130/747): "*Medine'de ehil değildirdir diyerek rivayetleri reddedilen yüz kimseyi gördüm*" dediğini nakletmektedir⁶².

İsnadın dinden olduğunu rivayet eden Abdullah b. Mübarek de, bazı kimselerin mesela "Şehr" nâmındaki birinin rivayetinin terk edildiğini zikretmektedir. Muhammed b. Sa'd el Kattan⁶³, pederinin "*Sulahadan olan zevatın her şeyden ziyâde hadis rivayet ederken yalan söylediklerine vakıf oldum*" dediğini rivayet etmektedir⁶⁴.

57 Müslim, *Mukaddime*, 7. Abdullah b. Mübarek rivayeti. Müellif dipnotta bu sözün Abdullah b. Mübarek'e ait olduğunu söylüyorsa da bu söz Muhammed b. Şirin'e nisbet edilmektedir. Bkz. Müslim, a.yer. Abdullah b. Mübarek' ten ise şu söz nakledilmektedir: "İsnad dindedir. Eğer isnad olmasaydı her isteyen dilediği gib söyledirdi" Müslim, *Mukaddime*, 7 (Sadeleştirilen).

58 Müslim a.yer.

59 Müslim, *Mukaddime*, 6

60 Müslim, *Mukaddime*, 7.

61 Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî

62 Müslim, a.yer.

63 Muhammed b. Yahya b. Saîd el Kattan olmalıdır; zira bu söz, onun babası Yahya b. Saîd'in sözüdür. bk. Müslim, *Mukaddime*, 7 (Sadeleştirilen).

Buraya kadar zikredilen rivayetlerden anlaşıldığına göre bu devirde Sulahadan⁶⁵ sayılan kimselerin, hadis uydurmak ve bunları yaymakla meşgul oldukları, üstelik bunların önemli bir yekün teşkil ettikleri görülmektedir.

Sahih-i Müslim müellifi (ö. 261/874), hayatta iken isnad tenkidinin gelişmiş olduğu, eserinde isnadın tahliline tahsis etmiş olduğu müstakil bölümden anlaşılmaktadır. Müslim, bu baktaki tahliline kendisiyle çağdaş olan bazı "Ehl-i Hadis" in isnadlara olan "ta'n"larını ve onları tashih etmekle uğraşmalarını acı bir dille tenkit etmekle işe başlamaktadır. Müslim'in fikrine göre isnadların aleyhinde bulunmak bidat, uydurma ve yalan kapsamına girmektedir. Onun düşüncesine göre muasır olup da akranından Hadis rivayet etmeleri mümkün olan şahısların, birinin diğerinden rivayetine mülaki olduğuna dâir bir veri mevcut olmazsa bile, bunların kendi muasırlarından olan rivayetleri şer'î bir delildir; ayrıca "Fülandan bu hadisi işittim" gibi açıklamalara lüzum yoktur. Bu hususta önceki ve sonraki alimler ittifak halindedirler. Bu gibi zevatın isnadları, ravilerin birbiriyle karşılaşmadıklarını ve birinin diğerinden rivayet etmemiş olduğunu göstermeye yetmiyorsa dahi makbuldür ve hüccettir.

Bundan başka hadis râvileri ilk dönemlerde olduğu gibi hali hazırda da birbirleriyle karşılaşmadıkları ve birbirinden işitmedikleri halde "mevkuf" olarak rivayet etmişlerdir⁶⁶. Mesela, Hişam b. Urve'nin (ö. 93/711), Hz. Aişe'den (ö. 58/678) hadis almayıp hadisleri babasından aldığı kesin olarak bilindiği halde, Hişam'ın Aişe'ye olan isnâdı bunun tipik bir örneğidir.

Hadisleri nakleden hadis imamlarının, hadisi işitmiş oldukları ravilerin isimlerini zikretmeksizin, "irsal tarikiyle" rivayetleri de bilinmektedir. Selef alimlerinin hadis ve isnadların sıhhat ve zafiyetini tetkik etmiş oldukları bize malum değildir. Nitekim Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748), İbn Avn (ö. 151/768), İbn Mâlik, Malik b. Enes (ö. 179/795), Şube b. el-Haccac (ö. 160/776), Yahya b. Saîd el-Kattan (ö. 143/760) ve Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/814) ve bunlardan sonra yetişen diğer ehl-i hadis, üstadın sıhhat ve zafını tenkit etmemek hususunda birer örnek teşkil ederler. Kısaca, râvi "tedlis" ile maruf olmadığı takdirde isnadları incelemek muhaddislerin âdeti değildir. Müslim, bu fikrini pekiştirmek için birçok misallerle görüşme ve işitme (ârâ ve istimâ') meselesinin söz konusu olmadığını ifade etmektedir⁶⁶.

64 a.yer.

65 Sâlih ya da onun çoğulu olan Sulaha ve Salihin terimi, düzgün bir hayat yaşayan barışçı insan anlamındadır (bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1991, s. 412). Ancak burada müellif bu ismi "zahid ve sofu anlamında ve daha çok tarikat mensupları için kullanmaktadır (Sadeleşüren).

66 Mevkuf tabiri bazen sahabî dışında herhangi bir raviye atfen kullanılır ve mesela, "hâzâ mevkûfün alâ Atâ" denir. Bu tabir isnadın Atâ'ya kadar geldiğine işaretten ibarettir ve kelime ıstılah manasında değil, lügat manasında kullanılmıştır (Talat Koçyiğit, a.g.e., s.225). Ancak müellifin daha sonra yaptığı açıklamalardan ve verdiği örneklerden, burada "mürsel"i kastettiği anlaşılmaktadır.

Sahih-i Müslim sahibinin özetle zikrettiğimiz bu açıklamasından anlaşıldığına göre, o devirde isnadları ciddi bir surette tetkik ve tenkit eden zevat bulunmaya başlamış ise de, Müslim⁶⁸ gibi en meşhur muhaddislerden bazıları, bunların isnadları eleştirmelerine "bid'at" gözüyle bakmışlardır. Hatta bu beyandan bir ravi, yalanla, hadis uydurmakla ve tedlisle⁶⁹ maruf olmadığı takdirde isnadları tenkit etmenin makbul olmadığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bazı senedleri hafz etmek de bir âdet hükmünde idi. Müslim'in zikrettiği bu şahıslar tabînin büyüklerinden olup Ashab'tan rivayetleriyle maruftur.

İsnadların gelişimi ve tekâmülünü gösteren en önemli vesika, rivayet tarihi ile toplanmış Hadis kitaplarıdır. Bu sahada telif edilmiş eserleri sırasıyla tetkik edecek olursak, isnadın tekâmül tarihi açık bir surette göze çarpar. İlk defa olarak bu alanda telif edilen Urve b. Zübeyr'in (ö. 93/711)⁷⁰ eseri gözden geçirildiğinde, bu eserde isnadın daha işlenmemiş bir halde bulunduğu görülmektedir. Urve, Hadisleri genellikle isnadsız olarak zikretmektedir. Demek ki, Halife Abdümelik devrinde (h. 70-80) Peygamberin vefatından epey bir zaman geçtiği halde Hadislerin kimlerden rivayet edildiği çoğunlukla beyan olunmuyordu. Bu tarihten yarım asırdan daha fazla bir zaman geçtikten sonra telif edilmiş olan İmam Malik'in *el-Muvatta'*nda ise, isnadların inkişaf etmekte olduğu görülmektedir. *Sahih-i Buhârî*'de ise artık isnadların tekâmül etmiş olduğu açık bir biçimde ortadadır. Dolayısıyla bu eserler, isnadın inkişaf ve tekâmülünü göstermek ve yukarıda zikrettiğimiz fikirlerin sıhhatini ispat etmek için birer belge niteliğindedir.

İsnadın tarihi gelişimini ve tekâmülünü öğrenmek için ayrı müstakil eserler pek çoktur. Bunların en mühimleri Taberî (ö. 310/922) ve Buhârî tarafından meydana getirilmiştir. Bilhassa Taberî'de bu hususta en eski tarihi vesikalar son derece dikkatle toplanmıştır.

Her bir râvinin ve Hadise dâir eser yazan her bir müellifin, bir yahut birkaç senedi mevcut olduğunu zikretmemiz lâzımdır. Bu senedler o kadar çoktur ki, onların tamamını tespit etmek için ciltler dolusu yazı yazmak gerekmektedir.

67 Müslim, *Mukaddime*, 14-16.

68 Nüshada "Sâhih" kelimesi zikredilmeden "Sahibi Müslim" denilmektedir ki biz bunu Sahih-i Müslim ya da Sahibi Sahih-i Müslim şeklinde kullandık (Sadeleştirin).

69 Kısaca tanımlamak gerekirse tedlis, bir ravinin muasır olup görüşmediği veya görüştüğü halde hadis almadığı bir şeyten işitmişçesine rivayette bulunmasına denir. Ravinin hadis işittiği şeyten gerçekte işitmemiş olduğu hadisi rivayet etmesi de tedlistir. bk. Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 395 (Sadeleştirin).

70 Urve b. Zübeyr, Hz. Peygamber'in hayatını ayrıntılı olarak ilk yazan müelliflerdendir. Onun malzemeleri daha sonra Zührî tarafından kullanılmıştır. Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Kebir*'inde de, Urve'nin eserinde yer alan bilgiler iktibas edilmiştir. Bk. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (çev.Hulusi Yavuz), İstanbul 1996, s. 68-69.

Mesela, İmam Ebû Hanife'nin isnâdı, Hammad b. Ebî Süleyman Müslim el-Eş'arî (ö. 120/737) vasıtasıyla Peygambere ulaşmaktadır.

Aynı zamanda her Hadis kitabını isnâddan kıraat eden her zâtın meselâ, İmam Mâlik'in *el-Muvatta'* adlı eserini okuyan bir talebenin, İmam Mâlik vasıtasıyla Peygambere ulaşan bir ya da daha çok senedi vardır. Sonraki asırlarda yaşayan bir kimsenin meselâ, el-Muvatta sahibi İmam Mâlik'e, ondan da Hz. Peygambere kadar vâsıl olan senedini tespit edebilmek için asgarî olarak *İlâhiyat Mecmuasının* bir sayfasını⁷¹ isim cetveliyle doldurmak lâzımdır ki, sözü uzatacağı için bundan kaçınılmıştır.

G. Hadislerin Yazımı

Hız. Muhammed (a.s) hiçbir vakit kendisine insanüstü bir kıymet vermemiştir. O, hayatı boyunca mütevazı olmuş ve içinde bulunduğu çevrenin bir ferdi gibi yaşamıştır. Bazı özel durumlar dışında kendisinin sözlerini yazmaya bile müsaade etmemiştir. Ancak yukarıda zikrettiğimiz gibi, o devrin İslam toplumu ve onun ashâbı her işte onun eserine tabi olmak ve yeni kurulmuş olan İslâm toplumu ve fertleri her türlü işlerini hatta günlük yaşantılarını da onun yaptıklarına dayandırmak istemişlerdir. Diğer yandan -Kuran-ı Kerim ancak genel ve ana kaideler içerdiğinden- Kuran'dan zikri geçmeyen ve fakat günlük hayatta ortaya çıkan problemlere din adına çözüm üretebilmek için Hz. Peygamber'in Hadislerini rivayet etmişlerdir. Ağızdan ağıza olan bu rivayetlerde Peygamber devrinden uzaklaştıkça sapmalar hatta yalan ve uydurmalar görüldüğünden, Hadisleri yok olmaktan korumak üzere yazı ile tespit (kitabet) meselesi gündeme gelmiştir.

Hız. Peygamber, birkaç kez kendi sözlerinin dünya işleri için önemi olmadığını : "*Siz dünya işlerini benden daha iyi bilirsiniz*"⁷² sözleriyle ifâde etmiş ise de, râviler Peygamberin bu ifâdesini dikkate almadan ve ayırım yapmadan onun her sözünü ve hatta günlük hayatının hatıralarını ve Peygamberin huzurunda yapılmış ve onun tarafından inkar edilmemiş her şeyi, dini bir delil olarak rivayet etmişlerdir. Hadisler yazı ile tespit edildiği zamanlarda da aynı metot takip edilmiştir⁷³.

Hız. Peygamber büyük bir ihtimalle bu gibi yorumlara meydan vermemek için hadisleri yazı ile tespit etmek isteyenlere müsaade etmemiştir. Ebû Şâh va-

71 Yazar bu makalenin yer aldığı mecmuanın sayfasını kastetmektedir ki, normal kitap sayfası ebadındadır (Sadeleştiren).

72 Müslim, *Fedâil* 141; İbn Mâce, *Riuhân* 15; Ahmed b. Hanbel V,16 (Sadeleştiren).

73 Müellifin bu görüşü tartışmaya açıktır. Hadis râvilerinin Hz. Peygamber'e ait bir bilgiyi koruyup nakletmiş olması ilmi açıdan fevkalade taktire şayan bir husustur. Ancak sözkonusu Hadislerin anlaşılması ve yorumlanması konusunda yapılan uygulamalar Zakir Kadri'yi haklı çıkaracak niteliktedir. Diğer taraftan geçmiş âlimlerin, Peygamberin sözünü dinlemeyerek kendi kafalarına göre hareket etmiş olduklarını iddia etmek ise, onlara karşı yapılmış ağır bir suçlamadır (Sadeleştiren).

kası⁷⁴ gibi birkaç vaka istisna olunursa, Peygamber kendi hadislerinin yani sözlerinin yazımını yasaklamıştır. Hz. Peygamber kesin olarak, "*Benden Kuran'dan başkasını rivayet ederek yazmayınız, ve sizlerden hanginiz benim Hadislerimi yazmış ise imha etsin!*" buyurmuşlardır⁷⁵. İşte bu gibi sebeplerden ötürü hadisleri yazı ile tespit etmek meselesi gündeme geldiği zaman, Hz. Ömer (ö. 23/643), İbn Mesud (ö. 32/652), Zeyd b. Sâbit (ö. 42/662), Ebû Mûsa el-Eş'arî (ö. 51/671), ve Ebû Sâid el-Hudrî (ö. 74/693) ve diğer bir çok sahabî bunu mekruh bir iş olarak kabul etmişlerdir. Bunların delilleri de yukarıda zikrettiğimiz vakalar ve bu meyandaki Hadislerdir⁷⁶.

Sahabe içerisinde diğer bir grup mesela, Hz. Ali (ö. 40/660) ve oğlu Hasan (ö. 49/669), Enes b. Mâlik (ö. 93/ 711), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Abdullah b. Amr b. el-As (ö. 65/684) vs. bazıları, hadisleri yazı ile tespitini caiz olduğu görüşündedirler. Bunların delili de Hz. Peygamberin, Ebû Şâh el-Yemenî için bir hutbesini yazmaya müsaade etmiş olmasıdır⁷⁷. Ayrıca Hz. Ali'nin elinde de bir risâlenin mevcut olduğu muhakkaktır⁷⁸. Bundan başka Hz. Peygamberin etrafa gönderdiği kimselere zekat ahkâmını ve asker reislerinden bazılarına ve yabancı memleketlerin emir ve padişahlarına mesela, Hirakl, Kisrâ ve Habeş Padişahı Necâşî'ye risaleler ve mektuplar yazdırmış olduğu bilinmektedir. Vefatı yaklaştığı sıralarda, "*Size rehber olacak bir şey (vasiyet) yazacağım*" dediği sabittir. Fakat buna karşılık Hz. Ömer, "Peygamber ağır hastadır, bize Allah'ın Kitabı kâfidir" demiş ve bundan dolayı ashab arasında ihtilaf çıkmış, bu sebeple de bu iş gerçekleşmemiştir⁷⁹.

Hadisleri yazmanın mekruh olarak kabul edilmesinin daha başka sebepleri de vardır. Bu sebeplerden biri de "Kitabetü'l-Hadis" in sonradan ortaya çıkmış olmasıdır. Öte yandan Hz. Ömer gibi şahısların, "*Diğer milletler kendilerine gönderilmiş semavî kitapları, Peygamberlerinin sözleriyle karıştırdıklarından, sırat-ı müstakim'den ayrılarak azgınlık yoluna saptılar*"⁸⁰ gibi ifâdelerinden anlaşıldığına göre, Hadislerin, Kuran-ı Kerimle karıştırılması korkusu ve endişesi de başka bir sebep olarak gözükmektedir. Hz. Ömer, Halife Ebû Bekir'e Kur'anı cem etmenin lüzumunu beyan ettiği vakit, ihtiyar halife: "*Peygamberin yapma-*

74 Mekke'nin fethi sırasında Hz. Peygamber hutbe irat etti. Yemen den gelmiş olan Ebû Şâh isimli kişi söylencileri unutmamak için hutbenin kendisine yazılı olarak verilmesini Peygamber'den istedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "*Bu hutbeyi Ebû Şâh için yazınız*" buyurdu. bk. Buhârî, *Lukata* 7;krş. Ramehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fasil*, Beyrut 1971, s. 363; Hatîb Bağdâdî, *Takyidü'l-İlm*, Beyrut 1974, s. 86; İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 365 (Sadeleştirilen).

75 Müslim, *Zühhd* 72; Dârimî, *Mukaddime* 46.

76 Buhârî -Müslim, *Kitabu'l-İlm* bölümleri.

77 Buhârî, *Lukata* 7; krş. Ramehürmüzî, *a.g.e.*, s. 363; Hatîb Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 86; İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 365 (Sadeleştirilen).

78 Buhârî, *Fadaillü'l-Medine* 1.

79 Buhârî, *İlim* 39.

80 Hatîb Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 49.

dığı ve yapılmasını vasiyet etmediği bir işi ben nasıl yaparım" demiştir⁸¹. İbn Abbas'ın da (ö. 68/687) yazı ile ilmin tedvinini yasaklayarak, "Sizden evvel yazı ile ilimleri tedvin eden kavimler hep doğru yoldan çıkmışlardır" dediği rivayet edilmektedir⁸².

İlmin yazı ile tedvinine karşı olanlar, Sahabe ve kısmen Tabiîn devrinde bile etkili idi; büyük sahabîlerden birçoğu bu görüşte olduklarından hıfzetmiş oldukları bilgilerin tedvinini isteyenlere olumsuz cevap verirlerdi. Tabiûnun büyüklerinden olan Saîd b. Cübeyr (ö. 95/713)'den Kuran'a bir tefsir yazması istenince: "Bir tarafımın kesilip düşmesi bu işi yapmaktan daha iyidir" dediği nakledilmektedir⁸³. Ancak Kuran nüshalarının İslâm ülkelerinin her yerine dağılarak çoğalmasıyla birlikte hadislerin Kuran ile karışma ihtimali ortadan kalkmıştır. Diğer taraftan ise risâlet döneminden uzaklaştıkça ve o devirlerin sosyal ve târihi durumlarını bilenler azalmış, Kuran'ın muhtelif ayetlerini anlamak zorlaşmıştır. Bundan başka Müslümanlar arasında çeşitli fırkaların türemesiyle, her bir grubun kendi çıkarları doğrultusunda hadis uydurmaları ve özellikle yalan hadislerin yaygınlaşması, hadislerin bir araya toplanmasına (cem/tedvin) ve telif olunmasına sebep olmuştur.

H. Sahabe ve Hadis Râvîleri

İbn Hacer'in *el-İsâbe* adlı eserinde yer alan bir rivayete göre Hz. Peygamber vefat ettiği zaman erkek ve kadın olmak üzere yüz bin kadar kimse onu görmüş ve hadis rivayet etmiş bulunuyordu⁸⁴. Ebû Zur'a'ya atfedilen bir haberde ise bu sayının çok altında olarak sekiz bin, *Üsdü'l-gâbe*'de 7554 kişi gösterilmektedir. *el-İsâbe*'deki sözü, râvîlerin sayısıyla karşılaştırsak her iki haber bir nevi örtüşmüş olur. Büyük bir ihtimalle Peygamberin vefat ettiği zaman onun ağzından hadislerini rivayet edenlerin sayısı pek çok idi. Fetihler neticesinde sahabîler çeşitli İslâm ülkelerine dağılmışlardı. O devrin İslâm merkezlerinden olan Mekke ve Medine dışında, Basra, Küfe, Şam, Rey ve Mısır gibi memleketlere gidenlerin sayısı da pek fazlaydı. Türkistan'da yahut Endülüs'te yaşayan bir Hadis meraklısı, Hadis İlminde ihtisas sahibi olmak ve bu sahada bir eser meydana getirmek isterse bu memleketleri dolaşmaya mecbur idi.

81 Ancak daha sonra Hz. Ebû Bekr'in Kur'anı cem etmeye ikna olduğu bilinmektedir. Geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1988, s. 7.

82 İbn Nedim, *el-Fihrist*, Dâru'l-Maarif, Beyrut ts., s. 24.

83 *Keşfü'z-Zünûn*, I, 25.

84 Hz. Peygamber'in veda haccı esnasında onu gören yüz bin kişinin hadis rivayet ettiğini varsaymak tarihi ve ilmi verilerle bağdaşmamaktadır; zira adı bilinen sahabe sayısı, toplam sahabe sayısının onda biri, kendilerinden bize hadis rivayet edilen sahabî sayısı ise isimleri bilinen sahabî sayısının yaklaşık yine onda biri kadardır. Şayet sahabe sayısı hakkında zikredilen yüz bin rakamını doğru kabul edecek olursak, râvî sahabîler onların yaklaşık yüzde biri kadardır. bk. Mustafa Karataş, "Mukîlûn ve Hadis Sayıları" *Diyanet İlmî Dergi*, C.37, Sayı:2, s.109-128 (Sadeleştiren).

Bir taraftan söz konusu engeller ortadan kalkıp, diğer taraftan da yazı Müslümanlar arasında yaygınlaşınca rivayet tarihi ile çeşitli hadis kitaplarının tedvinine başlanmıştır. Birçok hadisin doğrudan doğruya Peygamberin tercüme-i hâli ile alakalı olduğu bilinmektedir. İlk defa olarak Urve b. Zübeyr (ö. 94/712) Peygamberin tercüme-i hâline ait olan hadisleri toplamıştır. Bu tarihten yaklaşık on sene sonra vefat eden Şa'bi b. Şerâhil (ö. 105/723) ve bundan on dokuz sene sonra vefat eden Zühreir de⁸⁵ (ö. 124/741) bu alanda Urve'yi taklit etmişlerdir. Bu iki zat, Emevîlerin hakimiyeti zamanında yaşadıklarından, Şam'daki Emevîler sarayına gelmişler ve orada yaşayan sahabeden rivayet ederek Peygamberin tarihine ait olan hadisleri toplamışlardır.

Bunlardan başka er-Rebi b. Sabih (ö. 160/776) ve Saîd b. Arube (ö. 156/772) her babı ayrı ayrı olmak üzere hadisleri toplamışlardır. Yine bu devirde eski medeniyet merkezi olan Yemen'den, Şam'a gelip yerleşen Abîd b. Şeriyeye ve Vehb. b. Münebbih (ö. 114/732), Tevrat tarzında tarihi umûmiyyeye dâir eserler yazmakla meşgul oluyorlardı. Ebû Mihnef (ö. 157/773) de Irak'ın Araplar tarafından fethedilmesini anlatan tarihini o sıralarda yazmıştır. Diğer taraftan da İbnü'l-Mukaffa (ö. 142/759), "Kitabu'l-Mülûk" gibi eserleri Pehlevî lisâ-nından tercüme etmiştir.

İmam Ebû Hanife (ö. 150/767) yetişip de onun akla istinat eden kıyası kullanır hale getirmesi, bu fikre karşı olanları zorunlu olarak Hadis ilmiyle uğraşmaya yöneltmiştir. İmam Mâlik (ö. 179/795) Medine'de, Ebû Muhammed Abdu'l-Melik b. Abdülaziz b. Cüreyc (ö. 150/767) Mekke'de, Ebû Ömer ve Abdurrahman b. Ömer el-Evzâi (ö. 157/773) Şam'da, Ebû Abdullah Süfyan b. Sâîd es-Sevrî (ö. 161/777) Küfe'de ve Ebû Seleme Hammad b. Seleme b. Dînâr (ö. 167/783) Basra'da Hadis İlminin tedviniyle meşgul olmuşlardır. Bu şahısların muasırları tarafında da "müsned"ler telif olunmuştur ki, müellifleri şunlardır:

Ubeydullah b. Musa el-Absi el-Küfi (ö. 213/828), Müsedded b. Müserhed (ö. 228/842), Esed b. Mûsa el-Emevî (ö. 212/827), Nuaym b. Hammad el-Huzâif (ö. 228/842), İmam Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İshak b. Rahûye (ö. 238/852), Osman b. Ebî Şeybe (ö. 239/853), Ebû Davud et-Tayâlisi (ö. 204/819) vs. Bu "müsned"lerin adedi çok olmuş ise de bizim elimize bunlardan yalnız on tanesi ulaşmıştır. En mühim Hadis kitapları ise şunlardır:

1. *el-Muvatta* - İmam Mâlik b. Enes (ö. 179/795)

2. *Sahîh-i Buhâri*- Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256/869)

3. *Sahîh-i Müslim*- Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî (ö. 261/874)

85 Zühreir değil Zühri olmalıdır. İbn Şihab ez-Zühri ilk resmî hadis müdevvini olarak bilinmektedir.

4. *Sünen-i Ebî Dâvud*- Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/888)
5. *Sünen-i Tirmizî*- Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî (ö. 279/892)
6. *Sünen-i Nesâî* - Ahmed b. Şuayb el-Horasanî (ö. 303/915)
7. *Sünen-i İbn Mâce*- Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Abdillâh b. Mâce el-Kazvîni (ö. 273/886)

Son dört eser "*Sünen-i Erbea*" diye isimlendirildiği gibi, Buhârî ve Müslim'in eserlerine "*Sahihayn*", zikredilen altı eserin tümüne de "*Kütüb-i Sitte*" adı verilmektedir. Bunlardan sonra hadis sahasında birçok eser meydana getirilmiş ve bu eserler değişik şahıslar tarafından şerh edilmiş ve üzerlerine haşiyeler yazılmıştır. Bir de vaaz ve nasihatlere dâir olan hadisler toplanarak ayrı hadis kitapları telif olunmuştur.

Bu *müsnedler* ve *Kütüb-i Sitte*, İslâmîyet'in gelişimini, Müslüman milletlerin dini karakterlerini tahlil ve dini hükümleri tetkik etmek için birer kaynak ve esas teşkil ettiklerinden fevkalâde bir öneme sahiptir. Bu hadis kitapları İslâm'ın dinî, medenî tarihî, ve hatta Müslüman kavimlerin etnografyasını ve eski Arap hayatını ve İslâm dininin, Tevrat, Talmud, ve İncil vs. ile olan alaka ve irtibatını öğrenmek için de çok faydalıdır. Aynı zamanda İslâmîyet'in o devirdeki şeklini göstermek için de yegane bir kaynak teşkil eder. Bu eserlerin her birisinin kendine mahsus ayrı tarihçesi vardır. Özellikle, Buhârî ve Müslim'in *Sahih*lerini ve Mâlik'in *Muvatta'*ını incelemek ve tarihlerini öğrenmek İslam Dini bakımından fevkalâde önem taşımaktadır.

Va'z, irşat veya terğib ve terhib amacıyla telif edilmiş hadis kitaplarının İslâm âleminin ve de Türk dünyasının duraklama ve gerileme (cümûd ve sukût) tarihinde fevkalâde etkisi vardır. Bugün bile vâizlerimizin mevi'zelerinin esasını teşkil eden bu kitapları⁸⁶ incelemek, bu duraklama ve gerilemenin iç yüzünü gösterecektir. Bunların her biri ayrı ayrı makaleler ve değişik araştırmalar için müstakil mevzular teşkil etmektedir.

I. Hadisçilerin Kusurları

Yukarıdaki bölümlerde muhaddislerin Hadis İlimine olan bakışlarını gayet özet olarak aktarmış bulunuyoruz. Bundan anlaşıldığına göre muhaddisler, Hadis İlimlerine fevkalâde önem vermişlerdir. Bununla beraber bugünkü ilim gözüyle bakıldığı zaman birtakım kusurlar göze çarpmaktadır. Şöyle ki:

1-Hz.Peygamber'in dini ve dünyevi işler konusundaki hadislerini ayırım yapmadan her ikisini şer'i delil kabul ederek, ona göre hüküm ve kaideler koy-

86 Bk. *Darülfünûn İlahiyat Mecmuası*, Sayı: 4.

maları ve bu konudaki hadisleri belirtmeksizin bir arada toplamaları, dini olan ile dünyevi olanın birbirine karışmasına sebep olmuştur.

2-İsnad ve râvileri tenkide tabi tutmadan "tedlis" ve yalancılıkla maruf olmayan herkesin rivayetini kabul etmek hadis ilminde birtakım sarsıntılar meydana getirmiştir.

3-Kuran'da: "*Siz insanlar içerisinde hayırlı ümmet oldunuz*"⁸⁷ ve "*Sizi ümmeti vasat eyledik*"⁸⁸ mealindeki âyetlerden ve ayrıca hadislerden istidlâl ederek sahabenin tamamını adil kabul etmek ve istisnâsız her sahabînin eser ve rivayetini itimat etmek, birçok yalan hadisin yayılması için bir vesile olmuştur.

4-Hadisın Kur'an'a, fikr-i selim ve akl-ı sahihe uygun oluşu ya da uygun olmayışını göz önünde bulundurmadan, yalnız üstadın Peygambere vusûlü noktasından ele alınması, Hadis İlminin ehemmiyetine gölge düşürmüştür.

5-Dirayet ilmine ehemmiyet verilmediğinden hadisler, akfî ve kıyasî ölçülere göre tetkik edilememiştir.

6-Cerhin ta'dile tekaddümü bir kâide olduğu halde, râvileri bu açıdan tenkit etmemek ve belki de isnadların tenkidine bir bidat nazarıyla bakmak neticesinde, isnadlar ciddi bir surette tenkide tabi tutulmamış ve bunun sonucunda yalan isnadlar yaygınlaşmıştır.

7-Hadisın metninden ziyâde isnad silsilelerine ehemmiyet vermek, metin ve manayı ikinci dereceye itmiştir.

8-Peygamber devrinden takriben iki asırlık bir zaman geçtikten sonra isnadları telif ve tertip etmek ve bu isnadlara göre hadisin sıhhatiyle hüküm vermek birçok istenmeyen sonuçlar doğurmuştur.

9-Ahret gününe, ahkam ve dini kaideye dâir olmayan mevzuları meselâ, terğib ve tahvif yollu rivayet edilmiş hadislerle müsamaha gözüyle bakmak ve bu gibi hususlarda hadis uydurmaya bile cevaz vermek, yalan hadislerin imaline geniş bir saha açmıştır. İşte bu konuyla ilgili bizim hatırıma gelen noktalar şunlardır:

Dünyevi işlerin, uhrevi işler ile karıştırılması, bugünkü Müslüman toplumların hayatında tedavisi zor olan derin yaralar açmıştır. Aileden hatta fertlerden başlayarak İslâm sosyal hayatını ve siyasi ve medeni yaşantısını gözden geçirdiğiniz takdirde bu izleri açık bir şekilde görürsünüz. İzdivaç, terbiye, hayat tarzı, mesai kanunu, memleket idaresi, nikah-talak alış-veriş, ticaret, iktisat, arazi kullanımı ve dağılımı, Mehdi, Deccâl, fiten günleri, tasavvuf, zühd ve dünya-

87 Ali İmran 3; 110.

88 Bakara 2; 143.

yı terk etmek gibi, İslam'ın maddî ve manevî hayatında bu ahkâmın derin izlerini müşahade edersiniz. Bunların tamamından, ayrı bir medeniyet ve dünyaya ayrı bir bakış doğduğunu görürsünüz. Hadis kitaplarından herhangi bir kitabı, yahut bir konuyu meselâ, mehir yahut, küçüklerin nikahı, yahut alış veriş, murabaha, arazi vs. bir bab ve fasıl açarak bu bapda varit olan hadisleri tahlil ediniz. Neticede birbiri ile muhalif ve muarız olan hadis kümesi içinde kalırsınız. Bu hadisleri haklı göstermek için şârih ve muhaşşilerin, bazı rivayetleri zayıf saydığı, yahut "nesh", "tevil" ve "tefsir" ile uğraştıkları ve mezhep imamları arasında birtakım ihtilaflar vaki olduğu görülür.

Yukarıdaki bölümlerde, üçüncü hicri asırda Sahih-i Müslim telif edildiği zamanlarda bile isnadları tenkitin bir bidat kabul edildiğini Sahih-i Müslim'den nakletmiştik. Başlangıçta isnaddan daha çok metne ehemmiyet verildiği halde, sonradan metin âdeta terk olunarak her şeyden ziyâde isnada ehemmiyet verildiği görülmektedir. Mesela, İbn Hacer'in el-İsâbe'sini gözden geçirirsek yarısından fazlasının isnadlarla dolu olduğunu görürüz. İsnadlar tenkit olunduğu halde, rivayet edilen şeylerin hiçbir şekilde tetkik ve tenkide tabi tutulmaları dikkat çeken bir husustur. İsnadlar tekamül ettikçe birbirinden ayrı iki cereyan görüyoruz ki, biri metin, diğeri de isnad cereyanıdır. Birinci devirde mesela, Urve, İbn İshak vs.nin eserlerinde hadisin metinlerine önem verildiği halde, zaman geçtikçe isnadın ağırlık kazandığı ve metnin öneminin azaldığı bâriz bir surette göze çarpmaktadır.

Buhârî devrinde -ki Peygamber devrinden itibaren iki asır geçmiştir- tekamül etmiş bu isnadların tamamen doğru olması sorgulanabilir. Hafızaların her ne kadar kuvvetli ve fevkalâde olduğu tasavvur edilse bile, ciltlere sığmayan bu isnad silsilesini harfiyyen ezberlemek ve bunu ağızdan ağza harfiyyen nakletmek meselesi ispatı güç bir iddiadır.

Öte yandan, senedlerde düzenlenmiş isim cetvelleri, ileri gelenlerin isimlerinden oluştuğu takdirde bu isnad ile gelen hadis, "sahih" ve "mevsûk" olarak kabul edilmiştir. Ashab gibi en muhterem ve büyük muhadislerin, hata yapmayacakları, hadisleri değiştirip bozmayacakları prensip haline getirilmiştir. İsnad, ancak şüpheli râvilerin isimlerini içeriyorsa, o hadis "zayıf" sayılmış ve neticede mevzû hadisler bu şekilde toplanmıştır.

Esasen bu usûl bir bakıma doğrudur. Her zaman sözü söyleyen insanların, doğru sözlü, aldatmaktan ve yalandan uzak olmalarına ve sözlerinin durumuna bakılır. Fakat bu ölçü yeterli değildir. Bunların sözlerinin diğer ölçülerle de değerlendirilmesi gerekir. Bu ölçülerin biri, sıhhati kesin olan Kur'an, diğeri de sıhatlerinde şüphe olmayan sahih hadisler, fikr-i selim, akl-ı sahih ve ortak ulvî değerlerdir.

İşte isnadların tetkik ve tenkidinin zayıf noktaları bunlardır. Bundan başka, isnad usûlü tesis edildikten sonra aldatma işlemlerinin isnadlara sirayet ettiği görülmüştür. Mevzu hadislere, "tedlis"e ve değiştirilmiş isnadlara dâir yazılmış olan eserleri gözden geçirirsek bunun hakikat olduğu açığa çıkar. Öyle ki, yalan hadislerin telifiyle iştigal eden müstakil grupların dahi mevcut olduğu görülür.

Muhaddislerin tesahüllerinden biri de, bütün ashabın istisnasız adaletlerini Kuran nassı ile sabit ve icma edilmiş olarak kabul etmeleridir. İslâm Tarihini karıştırdığımız takdirde ashabın içerisinde yalancılardan da doğruların da bulunduğunu anlarız. Demek ki, Ashab hakkında vârit olan âyet ve hadisler ayırmızsız bütün ashabın adâletini ifâde etmez. Biz Hadis metinlerine müracaat ettiğimizde, Ebu Hureyre ve Ka'b el-Ahbar gibi garib Hadisler rivayet edenlere karşı, Hz. Aişe ve Abdullah b. Abbas devrinden itibaren şüphe ile yaklaşıldığını da görebiliyoruz. İsnad bir yana bırakılırsa bunların Hadis olarak rivayet etmiş oldukları sözlerinin, "Tevrat" ve hatta "Talmud"un bir kopyası olduğunu ayrı makalelerde göstereceğiz.

Hadis İlmî için en hassas olan ölçülerin biri de "Dirayet-i ilmi Hadis" ve "Telfiku'l-Ehâdis" ilimleridir. Yani her hadisi, mana, mefhum, sebab-i vürud ve diğer şer'i kaidelere yani Kuran âyetlerine ve sıhhati şüphesiz olan diğer hâdislere ve bu konudaki genel kaidelere uygun olup olmaması bakımından tahlil ve tenkid etmektir. Hadislerden herhangi birini mesela, Tirmizi vs.nin Sünen kitaplarında Hz. işe'den rivayet edilen "*Hanım ve kızların velilerinin rızalarından başka akdetmiş oldukları nikahlarının geçersiz olduğuna*"⁸⁹ dâir olan hadisi ele alarak bu ölçüye göre değerlendirecek olursak, öncelikle bu konuda başka âyet ve hadis varit olup olmadığını araştırmamız gerekecektir. Araştırmamız neticesinde Kuran'da bu konuda sarîh (açık) bir âyet mevcut olmadığına kanaat getirmekle beraber, insanları zorlamamanın câiz olmadığını, şahsi ve toplumsal haklarının korunmuş olduğunu ve icbâr ile hiçbir şer'i hukukun terettüb etmediğini bilmemiz gerekmektedir. Hadisleri araştırdığımızda Müslim, Ebû Davud, Nesâî ve İmam Mâlik tarafından, *Hanım ve kızların nikahları hususunda vekillerinden daha ziyâde yetkili olduklarına*⁹⁰ dâir hadisler rivayet ettiklerine şahit olacağız.

Birbiriyle çelişen (muarız) bu iki hadisin biri şüphesiz mevzû olmalıdır. Hangisinin mevzu olduğunu tespit edebilmemiz için Kuran'ın ruhuna ve diğer şer'i kaidelere ve ortak yüce değerlere bakalım. Bunun sonucunda kesin olarak

89 Tirmizî, *Nikah* 14.

90 Buhârî, *Nikah* 32; Ebû Davud, *Nikah* 19; Nesâî, *Nikah* 35; İbn Mâce, *Nikah* 15; Muvatta, *Nikah* 25 (Sadeleştirilen).

birinci hadisin "mevzû" olduğuna hükmedeceğiz. Dolayısıyla bu gibi hususlarda isnadlar sözkonusu olamaz. Birinci hadisin isnadı en sağlam (mevsûk) hadis ricalinden oluşsa bile, o hadisin uydurma olduğuna hükmederiz. İşte bu ölçüyü herhangi bir hadise tatbik edecek olursak belli bir sonuca ulaşabiliyoruz. Yukarıda da açıkladığımız gibi hadis âlimleri, bu ölçüye ikinci derecede ehemmiyet vermişlerdir.

Ahret, dini hükümler ve itikata dâir olmayan konularda hadis uydurmaya ve rivayet etmeye cevaz verilmesi, din ve toplum adına işlenmiş en büyük kusur ve affedilmeyecek bir cinayettir. İbadete teşvik etmek, İmam Ebû Hanife fıkhına karşı mücadele, haricilere, ehl-i bid'ate, hatta futuhat ve meğâzi kitaplarının okunmasına veya Hazreti Ali soyunun hilâfetine vs.'ye karşı mücadele etmek maksadıyla yalan hadisler düzmek ve uydurmak ve bu hususta müsamahada bulunmak en büyük günahlardandır. Bu gibi sebepleren dolayı yalan hadisler yaygınlaşmış ve bunun zararları İslâm dünyasının her tarafında müşâhede olunmuş ve olunmaktadır. Bunun neticesinde bugün bile ellerde dolaşan hadis kitapları, yalan hadislerle doldurulmuştur. Yalan hakkında bu kadar âyet-i kerime ve "mütevâtir hadisler" mevcut olduğu halde, en ünlü İslâm âlimlerinin bile bu işe müsamaha gözüyle bakmaları hayret edilecek bir durumdur.

İşte hadis hakkında bu gibi müsamahalar görüldüğünden yirminci asrın başlarından itibaren İslâm Dünyası'nın münevverleri arasında hadis aleyhinde bir cereyan ortaya çıkmıştır. Filozof Doktor ve aynı zamanda dini ilimler mütehassısı olan Mısır'lı Muhammed Tefvik, Mısır'da yayımlanan el-Menâr Dergisinin 1950 senesinin çeşitli nüshalarında "Sahih Akla Göre Din" başlığı altında kaleme aldığı bir dizi makalesinde "Kesin Delil Akıl" ve "Kuran ve Mütevâtir Sünnet" den ibâret olmasını müdafaa etmiştir. Bu tenkitlerimizden bizim de hadis aleyhtarı olduğumuz anlaşılmasın. Biz hadisin, İslâmiyet'i eski şeklinde öğrenmek, İslâm Medeniyetini, İslam Tarihini, Kuran-ı Kerimi, İslâmiyet'in yayılmasını o devirlerdeki Müslüman toplumların fikri, hatta sosyal ve siyasi gelişimini incelemek için gerekli olan fevkalâde önemini kavrayanlarıdır. Bununla beraber bizim hadise olan bu bakışımız, hadisçilerin bu konudaki kusurlarını eleştirmemize engel değildir.

Cerh ve Ta'dil konusundaki tesahüllerde pek büyüktür. Bir râviyi cerh etmek, yalnız onun şahsını tenkit etmekten ibaret değildir. Her şeyden ziyâde onun rivayet etmiş olduğu hadislerin durumu ve bu rivayetlerinde yalnız kalışları (teferrüd) ve hadislerinde görülen garabetler ve diğer hadislerin ruhundan uzaklaşmalar ve bu bapta sapmalar vs. hepsi cerhin birer sebebini teşkil ederler. Bir hadis kitabını mesela, *Sahih-i Buhârî*'yi rivayetler ve isnadlar açısından inceleyecek olursak her şeyden önce Buhârî'nin kaç yüz Sahabîden hadis rivayet ettiğini ve her Sahabî vasıtasıyla rivayet edilmiş hadislerin sayısını bilmek ve saha-

biden rivayet edilen hadislerin içeriğini toplayarak ondan bir sonuç çıkarmak ve onun rivayeti hakkında varsa tenkitleri bir araya toplamak gerekmektedir.

Bir fikir vermesi ve örnek olması bakımından Buhârî'de hadisleri yer alan Sahabîler ve hadis sayılarını bir cetvel halinde makalenin sonuna ilâve ediyoruz. Bu listede görüleceği gibi, Hz. Peygamber'den en çok hadis rivayet eden zat Ebû Hureyre ed-Devsi (ö. 58/677) olup, Buhari'de 446 hadisi yer almaktadır.

Aişe bnt Ebi Bekr'in (ö. 58/677) 242, Abdullah b. Ömer el-Hattab'ın (ö. 73/692) 270, Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687) 217 hadisi mevcuttur. Genellikle en az hadis rivayet edenler, Ömer b. Hattab (ö. 23/643), Ebu Bekr (ö. 13/634) ve ashabın ileri gelenleridir (Şimdi yukarıda önerdiğimiz ölçüler ışığında en çok hadis rivayet eden Ebû Hüreyre'yi ele alalım).

J. Ebû Hureyre ve Hadisçiliği

Tahlilimize Buhârî'de en çok hadisi olan Ebû Hureyre'den (ö. 58/677) başlayacak olursak öncelikle onun şahsı hakkındaki tenkit mâhiyetinde olan sözleri bir araya toplamamız icap eder. Bundan başka onun rivayet etmiş olduğu hadislerini cem ederek onlardan bir netice çıkarmak ve Tevrat'ın en ince noktalarına vukufunda şüphemiz olmayan bu zatın rivayet ettiği hadislerin Tevrat'la örtüştüğünü göstermemiz lâzımdır. Fakat uzun uzadıya tahlil ve tetkiklere muhtaç olan bu yorucu işi, sabahtan akşama kadar resmi dâirede iştigâlimiz sebebiyle şimdilik ifâsından aciz bir haldeyiz. Vaktimiz müsaade ederse bu enteresan mevzu ile uğraşacağız. Ebû Hureyre'nin hadislerinin Tevrat'la müşterek olan noktalarını harfiyen göstereceğiz.

Ehl-i Hadisin hayatlarını yazan müellifler, Ebû Hureyre'nin nesil ve nesebine tercüme-i hâline en ince ayrıntılarına kadar değinmişlerdir. Biz bunları nakledecek olur isek, Ebû Hureyre hakkında ayrı bir risale yazmak zorunda kalırız. Bu yüzden burada onun tercüme-i hâline kaçınarak yalnız konumuzla ilgili olan kısma değineceğiz.

Ebû Hureyre'nin Medine-i Münevvere'ye gelişi, Hayberin fethi senesinde yani Hicretin yedinci senesinde Muharrem ayında vaki olmuştur. Bundan anlaşıldığına göre Ebû Hureyre'nin Peygamberimizin meclisine devamı üç sene kaddır. Bununla beraber Peygamberden en çok hadis rivayet edenlerdendir. Ebû Hureyre'nin hadisinin çok oluşuna bir delil olmak üzere Baki b. Mahled'in *Müsned*inde Ebû Hureyre vasıtasıyla beş bin üç yüz hadis rivayet edildiğini zikretmemiz yeterlidir⁹¹. Resulullah'ın (a.s.) vefatına müteakip Ebû Hureyre'nin, ço-

91 Bakî b. Mahled'in *Müsned*'inde Ebû Hüreyre'den 5374 hadis rivayet edildiği bilinmektedir. Müellif burada yaklaşık bir rakam vermektedir (Sadcleştiren).

ğu Arap olmayan, bilhassa İranlı'lar olmak üzere kendinden hadis rivayet eden sekiz yüz civarında talebesi olmuştur⁹². Ebu Hureyre'nin çok hadis rivayet etmesine şüphe gözüyle bakanlara karşı onun cevabını kendi lisânından dinlemeliyiz. Ebû Hureyre şöyle demektedir:

*"Abdullah b. Amr'dan (ö. 65/684) başka, Hz. Peygamberden, benden ziyâde hadis rivayet eden yoktur. Abdullah b. Amr'ın daha çok rivayet etmesi, onun hadisleri yazmasından ve benim ise yazı ile tespit etmememden ileri geliyordu"*⁹³.

Ebû Hureyre anılan tarihte Medine'ye hicret etmekle İslâmiyet'i kabul ettikten sonra fukaradan ibaret olan Ashab-ı Suffe bölümünde yaşamıştır. Ebû Hureyre kendi durumunu anlatırken şunları söylemektedir:

*"Ben Peygamberin minberiyle Aişe'nin hücresi arasında yaşıyorken sara hastalığına müptela idim. İnsanlar bana mecnun diyorlardı. Halbuki bende delilik eseri mevcut değildi"*⁹⁴.

Ebû Hureyre kendisinin bu kadar çok hadis rivayet etmesini, Peygamberin hayır duası bereketiyle olduğuna bağlamaktadır:

*"Peygamber'e, 'Senden birçok hadis işitiyorum fakat unutupuyorum' dedim. Hz. Peygamber de: 'Ridanı aç!' buyurdular. Ben de açtım. Peygamber: 'Göğsüne bas' dedi. Ben de onun dediği gibi yaptım ve bundan sonra hiçbir hadisi unutmadım"*⁹⁵.

Ebû Hureyre'nin Tevrat'a olan vukûfiyetini, Abdullah b. Râfi'nin Ebû Hureyre'nin yine kendinden olan rivayeti vasıtasıyla biliyoruz. *Ebû Hureyre, Ka'b'la karşılaşmış konuştuğu zaman o, "Ebu Hureyre'den başka, okumadan Tevrat'ı pek güzel derecede bilen hiçbir kimseye tesadüf etmedim"* demiştir⁹⁶. el-A'meş, Ebû Sâlih vasıtasıyla Ebû Hureyre'den şöyle rivayet ediyor: *"Bir kimse sabah namazının iki rekatını kıldıktan sonra sağ tarafına yaslanıp..."* dediğinde Mervan: *"Öyle yaslanmadan mescide yayan olarak gitmek kâfi değil midir?"* şeklinde itiraz etmiş ve bu konuşma Ibn Ömer'e rivayet edildiği zaman o: *"Ebu Hureyre çok söz söylüyor"* diyerek itiraz mahiyetinde fikrini beyan etmiştir. Mervan da gazap ederek: *"Adamlar Ebû Hureyre'ye Peygamberin vefatından az*

92 Celaleddin es-Suyûfî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, Beyrut ts., s. 17.

93 Tirmizî, *Menâkıb* 47; İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm, Dâru'l-kütübi'-ilmiyye*, Beyrut ts., I, 70.

94 Müellif burada Ebû Hureyre'nin sözünü devamını zikretmemektedir. Halbuki Ebu Hureyre kendisini bu şekilde nitelendirenlerin ve saralı olduğunu sananların yanlış olduğunu söylemektedir. Öyle gözükmesine günlerce yiyecek bir şey bulamamasının sebep olduğunu haber vermektedir. bk. Buhârî, *İ'tisâm* 16; *Er'ime* 1; (Sadeleştiren).

95 Buhârî, *İlim* 17, 42; *Vudû* 10.

96 Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Beyrut ts., I, 36. Ebû Hureyre Ka'b el-Ahbar'a hadis okur, o da Ebû Hureyre'ye Tevrat okurdu. Bk. Ahmed b. Hanbel, II, 486 (Sadeleştiren).

bir zaman önce Medine'ye geldiği halde çok Hadis rivayet ediyor diyorlar" anlamında ifadede bulunmuştur.

İbn Ebî Hayseme<İbn İshak< Ömer < Osman< babası Urve'den şöyle rivayet ediyor: "*Beni şu Yemenli'ye (Ebu Hureyre'ye) yakın bir yere getiriniz*" dediğinde, ben de onun söylediklerini kendisine naklettim. Zübeyr'in, "*Hem doğru, hem yalan söylüyor*" dediğini işittiğimde bu sözün manasını anlayamadım, "*Bir insan nasıl hem doğru hem de yalan söyleyebiliyor?*" dedim. O da, "*Doğru söylüyor; zira Hz. Peygamber'den işittiği. Yalan söylüyor; zira sözü ait olmadığı yerde kullanıyor*" demiştir.

Yine Ebû Hureyre kendisi şöyle demektedir: "*Ben Resulullah'tan iki çeşit Hadis ezberledim. Birini insanlar arasında neşr (rivayet) ettim. Diğerini rivayet edersem boğazım kesilecektir*"⁹⁸. Ebu Hureyre'ye itiraz sadedinde: "*Sen birçok hadis rivayet ediyorsun*" denildiği zaman: "*Ben işittiklerimi (tamamen) rivayet eder isem beni kamçılıyorsunuz!*" demiştir⁹⁹.

Nafi'den (ö. 117/735) rivayet edildiğine göre, Abdullah b. Ömer de Ebû Hureyre'nin, "*Bir kimse cenâze arkasından gidip de cenaze namazını eda ederse bir kırat miktarı sevaba nâil olur*" hadisi naklolduğunda, "*Ebû Hureyre çok konuşuyor*" demiştir¹⁰⁰. Ebû Hureyre, Hz. işe, Abdullah b. Abbas vs tarafından bu gibi itirazlara maruz kaldığında kendini müdafaa ederek, "*İlmi ketmedenler (gizleyenler) hakkında Kuran'da iki âyet-i kerime mevcut olmasaydı, hiçbir hadis rivayet etmezdim. Muhacir kardeşlerimiz pazarlarda ticâret ile meşgul oldukları sıralarda, Ebû Hureyre (kendisini kastediyor) karnı aç olduğu halde Resulullah'ın yanından ayrılmıyordu*"¹⁰¹ demiştir.

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, Hz. Ömer'in hilafeti zamanından itibaren Ebû Hureyre tarafından birçok hadis rivayet olunması bir takım itirazlara, şüphe ve tereddütlerin doğmasına yol açmıştır.

Ebû Hureyre hakkında İslam kaynaklarından birçok malumat toplamak mümkündür. Biz bu makalede bu hususta tafsilatta bulunmayacağız. Ancak Avrupa bilginlerinden hadis ilimleriyle ilgilenen ve bu sahada çok güzel eserler meydana getiren meşhurların, Ebû Hureyre'ye bakışlarının olumsuz ve gâyet tenkit dolu olduğuna işaretle yetineceğiz. Meselâ, en büyük muhaddislerden

97 Mütellif, Ebû Hureyre'yi itham eden bu haberlerin kaynaklarını zikretmemektedir. Biz de baktığımız önemli eserlerde bu habere rastlayamadık.

98 Buhârî, *İlim* 42.

99 Ebû Hureyre hadis rivayet ettiğinde, sen bunu Resûlullah'tan bu şekilde işittin mi? diyenlere sınırlanır, "Hayır! Ebû Hureyre bunu cebinden uydurmuştur" şeklinde serzenişte bulunurdu . bk. Ahmed Naim-Kamil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, Ankara 1985, XI, 373 (Sadeleştiren).

100 Buhârî, *Cenâiz* 58.

101 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 330-331; Buhârî, *Buyû* 1.

olan muhterem Goldziher, Sprenger, De Goeje ¹⁰², Dozy, Baron ve Kremer ve bunları taklit eden Rus ulemasından Krackowsky ve günümüzde Krymiskiy¹⁰³ vs.nin isimlerini zikredebiliriz.

Goldziher ve Sprenger, Ebû Hureyre hakkında İslâm kaynaklarında mevcut olan bütün haberleri ve onun tarafından rivayet edilmiş hadislerin hulasasını toplamışlar ve kendi bakış açılarına göre sonuçlar çıkarmışlardır. Bunların fikrine göre Ebû Hureyre'nin rivayeti kesinlikle makbul değildir.

Hadis tarihini öğrenmek için en güvenilir, en mühim İslam kaynaklarını ve Avrupa'da yazılan eserleri zikrederek bu makâlemizi sona erdireceğiz.

K. Konuyla İlgili Kaynaklar

Konuyla ilgili eserler Meşhur İslam eserleri ve Batıda yapılan hadis çalışmaları şeklinde iki başlık altında incelenebilir.

1. Meşhur İslâm Eserleri

Sahih-i Buhari ve *Sahih-i Müslim*'in baş tarafları ve bilhassa Buhârî'nin *Kitabu'l-İlim* kısmı ve Müslim'in *Mukaddime* tarzında yazmış olduğu fasılları, mesela, hadis râvilerin kusurlarını anlatan "Babu'l-keşfi en meâyib ruvati'l-hadis" kısmı, yine "Hıfzı'l-İlim" ve zayıf ve yalancı râvilerden rivayeti yasaklayan "Babu'n-nehyi ani'r-rivayeti ani'd-duafa ve'l-kezzâbîn" kısımları, ve yine "el-İsnad min ed-din", "Hıfzıl-İlim" vs. babları sayılabilir.

Diğer taraftan *Sünen-i Erbea*'dan en faydalısı, Tirmizi'nin *Sünenidir*. İbn Hanbel'in *Müsnedi*, İbn Hacer'in *el-İsâbe'si*, *Taberi Tarihi*, *Üsdü'l-Gâbe*, Vâkidî, Ezrakî, İbnü'l-Kayyim, İbnü'n-Neccâr, Zehebî, Suyûtî, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil'i*, *el-Eğani*, Fâkihî, Ebû'l-Fidâ, Belâzûrî, Beyhakî, Kâtip Çelebi, İbnu Halikân vs.nin eserleridir.

2. Batıda Yapılan Hadis Çalışmaları

Goldziher'in *Hadis Tarihi*'nin II, 1-274 kısmının özetle güzel bir Rusça tercümesi Şimit tarafından yapılmıştır.

Rus Akademisi'nin Şark Şubesi Mecmuasının 1893-1894 nüshalarından Şimit'in *Miri İslâm* (İslâm lemi) *Mecmuası*'nın 1912.senesinin nüshalarında yer alan makaleleri.

Baron Rosen'in¹⁰⁴ (برون روزه) Rus Akademisi Mecmuasının 1893-1894 nüshasının XIX. ciltte yer alan makaleleri.

¹⁰² De Goeje (Michael Jan) Hollandalı şarkiyatçı 1836-1909. bk. Meydan Larousse, III, 445 (Sadeleştirilen).

¹⁰³ Agafonel Efimoviç Krymskiy (1871-1942).

¹⁰⁴ Victor R. Bon (1849-1894).

Krackowsky'nin (قراچاقاوسكي) *İslâmiyet* adıyla Goldziher'in eserinden yaptığı tercümesi.

Krymiskiy'in (قريمسكي) *İslâmiyet Tarihi* içerisinde *Sünnet Tarihi* ve Brockhaus¹⁰⁵ Ansiklopedisinde yer alan *Sünnet Tarihi* ve "Urve'den İbn İshak'a kadar" isimli makâlesi.

Dozy, eserinin "Müslüman Rivayetlerinin Sıhhat Derecesi" kısmının tercümesi.

Rusça İslâmiyet ve Arap Edebiyatı tarihine dâir yazılmış çeşitli eserlerde Hadis İlmine tahsis edilmiş ayrı bölümlerde bu konuda bilgiler mevcuttur.

Avrupa Lisanlarında yazılmış önemli eserler ise şunlardır:

1. Goldziher: Muhammedanische Studien (III-I-420).
2. Sprenger: Ueber das Traductions vesen beiden Araben.
3. Salisbury¹⁰⁶: On the science of Müslim Tradition.
4. Dozy: Essai sur l'histoire de l'İslam (Paris,1879).
5. Nofel (نوفل) : Legislatoin musulmane.
6. Brockelmann: Geschichte der arabischen Litteratur Supplementbant (GAL Suppl.), I-456-468.
7. Wüstenfeld (ووستنفلد) : Liber classium virorum qui Corani traditionum cognition excelluerund auctore Dahaclio (1833-34).
8. Kremer¹⁰⁷: Culturgeschichte des orientis unter den Chalifen (Vien,1875) I-IX 474-504).
9. D. Onârî (ديتي اوناري) : T.I. P. Hughes of İslam (s. 639-640).

¹⁰⁵ Wesphalenli bir Alman kitapçı ailesi, kurucusu Friedrich Arnold (Dortmund 1772-Leipzig 1823). En ünlü temsilcisi Heinrich'tir. (Amsterdam 1804-Leipzig 1874) Amsterdam'da kurulan Brockhaus Kitabevi ilk defa 1808'de Konversations-Lexikon adlı bir ansiklopedi yayımladı ve bu eser XIX yy. boyunca tekrar tekrar gözden geçirilerek defalarca yeniden basıldı.* 1928-1935 arası da 20 ciltlik yeni bir ansiklopedi Der Grosse Brockhaus (Büyük Brockhaus) yayımladı. 1952-1957'de bu eser baştan başa ele alındı ve 12 cilt olarak yeniden basıldı. 1945'te Brockhaus şirketi Weisbaden'e yerleşti. Bk. Meydan Larousse, II, 588 (Sadeleştirilen).

¹⁰⁶ Salisbury (John Of) İngiliz İlahiyatçısı ö. 1180.bk Meydan Larousse, X, 882 (Sadeleştirilen).

¹⁰⁷ Avusturyalı şarkiyatçı. Bk. Meydan Larousse, VII, 575 (Sadeleştirilen).

L. *Sahih-i Buhârî*'de Hadisleri Bulunan Sahabîler ve Hadis Sayıları

Sahih-i Buhârî'de yer alan hadislerin hangi sahabîden rivayet edildiği ve bu sahabîlerden her birinin (tekrarsız) kaç hadisi bulunduğu aşağıdaki listede gösterilmiştir.

1. Erkek Sahabîler

<u>Sıra no</u>	<u>Sahâbî Adı</u>	<u>Hadis Sayısı</u>
1.	Übey b. Ka'b (Seyyidü'l-Kurra)	7
2.	Üsâme b. Zeyd b. Hârise	16
3.	Üseyd b. Hudayr el-Ensârî	1
4.	el-Eş'as b. Kays el-Kindî	1
5.	Enes b. Mâlik el-Ensârî ¹⁰⁸	268
6.	Ehbân b. Evs el-Eslemî	1
7.	el-Berâ b. Âzib el-Ensârî	38
8.	Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî	3
9.	Bilâl b. Rebâh el-Müezzîn el-Habeşî	3
10.	Sâbit b. Dahhâk el-Ensârî	2
11.	Sâbit b. Kays b. Şemmâs el-Ensârî	1
12.	Câbir b. Semüre b. Cünâde el-Ensârî	2
13.	Câbir b. Abdillâh b. Amr el-Ensârî ¹⁰⁹	90
14.	Cübeyr b. Mut'im en-Nevfelî	9
15.	Cerîr b. Abdillâh el-Becelî	10
16.	Cündüb b. Abdillâh el-Kusarî	8
17.	Hârise b. Vehb el-Huzâi	4
18.	Huzeyfe b. el-Yemân el-Absî	22
19.	Hazn b. Ebî Vehb el-Mahzûmî	2

¹⁰⁸ Humeydî hadisleri lafız açısından birbirine benzeyenleri bir hadis olarak hesap etmiştir. Bu yüzden onun sayımına göre hadislerin sayısı azalmıştır. Tekrarlarıyla birlikte Buhârî'de 900 hadisi bulunmaktadır (Sadeleştirilen).

¹⁰⁹ Tekrarlarıyla birlikte Buhârî'de 324 hadisi bulunmaktadır (Sadeleştirilen).

20.	Hassân b. Sâbit el-Ensârî (Şâir)	1
21.	Hakîm . Hızâm b. Huveylid el-Esedî	4
22.	Hâlid b. Zeyd b. Eyyûb el-Ensârî	7
23.	Hâlid b. Velîd el-Mahdûmî	2
24.	Habbâb b. el-Evs el-Huzâî	5
25.	Hufâf b. Îmâ' el-Ğıfarî ¹¹⁰	
26.	Râfi b. Hadîc Râfi' el-Ensârî ¹¹¹	6
27.	Râfi' Mâlik el-Ensârî	1
28.	Rifâa b. Râfi' b. Mâlik	3
29.	Zeyd b. Erkam el-Ensârî	6
30.	ez-Zübeyr b. el-Evvâm	9
31.	Zeyd b. Sâbit el- Ensârî	8
32.	Zeyd b. Hâlid el-Cühenî	5
33.	Zeyd b. el-Hattab el-Adevî	1
34.	Zeyd b. Sehl Ebû Talha el-Ensârî	3
35.	es-Sâid b. Yezîd el-Kindî	6
36.	Sürâka b. Mâlik el-Cu'şüm	1
37.	Sa'd b. Ebî Vakkâs ez-Zührî	20
38.	Sa'd b. Mâlik Ebû Saîd el-Hudrî	66
39.	Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl el-Adevî	2
40.	Süfyân b. Ebî Züheyr el-Ezdî	2
41.	Selmân b. Âmir ed-Dabbî	1
42.	Selmân el-Fârisî	4
43.	Seleme b. el-Ekva' es-Sülemî	2
44.	Seleme el-Cürmî (Vâlidü Amr)	1
45.	Süleymân b. Sard el-Huzâî	1

¹¹⁰ Müzenî, Buhârî'nin bu zattan bir hadis rivayet ettiğini zikrediyor ise de bu doğru değildir. Buhârî bu zata yalnız kızının senedi olmak üzere işaret eder.

¹¹¹ Humeydiye göre 5 hadis.

46.	Semüre b. Cünâde es-Süvâî	1
47.	Semüre b. Cündüb el-Fezârî	1
48.	Ebû Cemîle es-Sülemî	1
49.	Sehl b. Ebî Hasme el-Ensârî	3
50.	Sehl b. Huneyf el-Ensârî	4
51.	Sehl b. Sa'd es-Sâid	41
52.	Süveyd b. en-Numân el-Ensârî	1
53.	Şeddâd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî	1
54.	Şeybe b. Osmân b. Ebî Talha es-Sayderî	1
55.	Sahr b. Harb Ebû Süfyân el-Emevî	2
56.	Sudey b. Aclân Ebû Ümâme el-Bâhilî	3
57.	es-Sa'b b. Cessâme el-Leysî	3
58.	Talha b. Ubeydillah et-Teymî ¹¹²	4
59.	Zâhîr b. Râfi' el-Ensârî	17
60.	Âmir b. Rebîa	2
61.	Âid b. Amr el-Müzenî	1
62.	Ubâde b. es-Sâmit el-Ensârî	9
63.	el-Abbâs b. Abdilmuttalib b. Hâşim	5
64.	Abdullah b. Ebî Evfâ	5
65.	Abdullah b. Bişr el-Mâzinî	1
66.	Abdullah b. Sa'lebe	1
67.	Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Tâlib	2
68.	Abdullah b. Revâha	1
69.	Abdullah b. Zübeyr b. el-Avvâm el-Esedî	20
70.	Abdullah b. Zem'a b. el-Esved el-Esedî	1
71.	Abdullah b. Zübeyr b. sım el-Mâzinî	9
72.	Abdullah b. Selâm	2

73.	Abdullah b. Abbâs b. Abdilmuttalib ¹¹³	217
74.	Abdullah b. Osmân Ebû Bekr es-Sıddîk ¹¹⁴	2
75.	Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb el-Adevî ¹¹⁵	270
76.	Abdullah b. Amr b. el-s	26
77.	Abdullah b. Kays Ebû Mûsa el-Eş'arî	57
78.	Abdullah b. Mâlik el-Ezdî	4
79.	Abdullah b. Mesud b. Ğafil el-Hüzelî	85
80.	Abdullah b. Muğaffel el-Müzenî	8
81.	Abdullah b. Hişâm b. Zühre et-Teymî	3
82.	Abdullah b. Yezîd el-Hatmî	2
83.	Abdurrahman b. Ebzî el-Huzâî	1
84.	Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Sıddîk	3
85.	Ebû Îsâ b. Cebr el-Ensârî (Abdurrahman)	1
86.	Abdurrahman b. Semüre b. Habîb el-Abşemî	1
87.	Abdurrahman b. Avf b. Abdi Avf ¹¹⁶	
88.	Osmân b. Mâlik el-Ensârî	1
89.	Osmân b. Affân b. Ebi'l-s el-Emevî	9
90.	Adiy b. Hâtim et-Tâî	7
91.	Urve b. Ebi'l-Ca'd el-Bârikî	2
92.	Ukbe b. el-Hâris b. mir b. Nevfel	3
93.	Ukbe b. Âmir b. el-Cühenî	9
94.	Ukbe b. Amr Ebî Mesud el-Ensârî	11
95.	Ali b. Ebî Tâlib b. Abdilmuttalib el-Hâşimî	29
96.	Ammâr b. Yâsir el-Absî	4
97.	Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl el-Adevî	60

113 Tekrarlarıyla birlikte Buhârî'de 782 hadisi bulunmaktadır (Sadeleştirilen).

114 İbn Ebî Kühâfe

115 Tekrarlarıyla birlikte Buhârî'de 857 hadisi bulunmaktadır (Sadeleştirilen).

116 Aşere-i Mübeşşeredendir.

98.	Ömer b. Ebî Mesleme b. Abdilesed el-Mahzûmî	2
99.	Ömer b. Ümeyye ed-Damrî	2
100.	Amr b. Tağlib	2
101.	Amr b. el-Hâris el-Mustalikî	1
102.	Amr b. el-s es-Sehmî	3
103.	Amr b. Avf el-Ensârî	1
104.	Imrân b. Husayn b. el-Huzâî	12
105.	Avf b. Mâlik el-Eşcaî	1
106.	Uveymir Ebü'd-Derdâ el-Ensârî	4
107.	el-Alâ b. el-Hadramî	1
108.	el-Fadl b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib	3
109.	Katâde b. Numân el-Ensârî	1
110.	Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Hazrecî	2
111.	Ka'b b. Ucre el-Belvî (Halîfü'l-Ensâr)	2
112.	Ka'b b. Mâlik el-Ensârî	4
113.	Mâlik b. Huveyris el-Leysî	4
114.	Mâlik b. Rebi' Ebû Üseyd es-Sâidî	4
115.	Mâlik b. Sa'saa el-Ensârî	1
116.	Mahmûd b. Rebi' el-Ensârî	1
117.	Mirdâs b. Mâlik el-Eslem	1
118.	Mervân b. el-Hakem el-Emevî	2
119.	el-Misver b. Mahrame b. Nevfel ez-Zührî	8
120.	el-Müseyyeb b. Hazn (Vâlidü Saîd el-Mahzûmî	3
121.	Muâz b. Cebel el-Ensârî	6
122.	Muâviye b. Ebî Süfyân el-Emevî	8
123.	Ma'kûl b. Yesâr el-Müzeni	2
124.	Ma'n b. Yezîd es-Sülemî	1
125.	Muaykûb ed-Devsî	1

126.	el-Muğîre b. Şu'be es-Sakafî	11
127.	el-Mikdâd b. el-Esved el-Kindî	1
128.	el-Mikdam b. Ma'dikerb el-Kindî	2
129.	Nadle b. Ubeyd Ebû Berze el-Eslemî	4
130.	en-Numân b. Beşîr b. Sa'd el-Ensârî	6
131.	en-Numân b. Mukarrin el-Müzenî	1
132.	Nüfey' b. el-Hâris Ebû Bekre es-Sakafî	14
133.	Nevfel b. Muâviye ed-Deylî	1
134.	Hâni' Ebû Berde b. Niyâz el-Ensârî	1
135.	Vâsile b. el-Eska' el-Leysî	1
136.	Vahşî b. Harb el-Habeşî	1
137.	Vehb b. Abdillâh Ebû Cuhayfe es-Süvâî	7
138.	Ya'lâ b. Ümeyye et-Teymî	3
139.	Mücâşi' b. Mesud es-Sülemî ¹¹⁷	1
140.	Muhâlid	1
141.	Muhammed b. Seleme el-Ensârî	1

İsimleri meçhul ya da ihtilâflı olanlar

142.	Ebû Beşîr el-Ensârî	1
143.	Ebû Sa'lebe el-Huşenî	3
144.	Ebû Cehm b. el-Hâris b. es-Samt el-Ensârî	1
145.	Ebû Humejd es-Sâidî	4
146.	Ebû Zerr el-Gıfârî	14
147.	Ebû Râfi' Mevlâ Resûlillah	1
148.	Ebû Saîd el-Muallâ el-Ensârî	1

117 139, 140 ve 141 numarada yer alan şahıslar makale içinde hanım sahabiler listesinde yer almaktadır. Ancak sözkonusu şahısların müellif tarafından listeye sonra ilave edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu şahısların ait oldukları kısma konulması kanaatimizce daha uygundur. Bu sebeple listede öne alınmışlardır (Sadeleştiren).

149.	Ebû Şureyh el-Huzâf	3
150.	Ebû Kafâde el-Ensârî	13
151.	Ebû Lübâbe el-Ensârî	1
152.	Ebû Hüreyre ed-Devsî ¹¹⁸	446
153.	Ebû Vâkîd el-Leysî	1

2. Hanım Sahabîler

154.	Esmâ bnt Ebî Bekr	16
155.	Esmâ bnt Umeys	1
156.	Ümeyye bnt Hâlid b. Saîd b. el-s	2
157.	Hafsa bnt Ömer b. el-Hattâb ¹¹⁹	5
158.	Hünsâ bnt Hızâm	1
159.	Huveylid bnt Kays el-Ensâriyye	1
160.	er-Rübeyyi bnt Muavviz el-Ensâriyye	3
161.	Remle bnt Ebî Süfyân ¹²⁰	2
162.	Zeyneb bnt Cahş ¹²¹	2
163.	Zeyneb bnt Ebî Seleme b. Abdi'l-Esed	2
164.	Zeyneb es-Sakafiyye ¹²²	1
165.	Sübey'a bnt el-Hâris el-Eslemiyye	1
166.	Sevde bnt Râbia el-Âmiriyye ¹²³	
167.	Safiyye bnt Huyey ¹²⁴	1
168.	Safiyye bnt Şeybe	1
169.	Âişe bnt Ebî Bekrr ¹²⁵	24

118 Tekrarlarıyla birlikte Buhârî'de 1137 hadisi bulunmaktadır (Sadeleştiren).

119 Ümmü'l-Mü'minîn.

120 Ümmü'l-Mü'minîn.

121 Ümmü'l-Mü'minîn.

122 Abdullah İbn Mesud'un hanımıdır.

123 Ümmü'l-Mü'minîn.

124 Ümmü'l-Mü'minîn.

125 Ümmü'l-Mü'minîn. Hz. Aişe'nin Buhârî'de tekrarlarıyla birlikte 991 hadisi bulunmaktadır (Sadeleştiren).

170.	Ümmühâni bnt Ebî Tâlib el-Hâşimiyye	2
171.	Fâtıma bnt Kays el-Fehriyye	1
172.	Fâtıma ez-Zehrâ ¹²⁶	1
173.	Lübâbe Ümmü'l-Fadl	2
174.	Meymûne bnt el-Hâris el-Hilâliyye ¹²⁷	7
175.	Nüseybe Ümmü'l-Mu'tıye el-Ensâriyye	5
176.	Hind bnt Ebî Ümeyye ¹²⁸	16
177.	Ümmü Harâm bnt Milhân	2
178.	Ümmü Rûmân ¹²⁹	2
179.	Ümmü Süleym el-Ensâriyye	2
180.	Ümmü Şüreyk el-Âmiriyye	1
181.	Ümmü'l-Alâ' el-Ensâriyye	1
182.	Ümmü Kays bnt Mihsan el-Esedıyye	2
183.	Ümmü Gülsüm bnt Afiyye b. Ebî Muayt	1
184.	Bnt Hufâf b. el-Îmâ'	1

Bu listeden de anlaşıldığına göre tekrarları çıkarıldıktan sonra Buhârî'de senedleri Hz. Peygamber'e ulaşan hadislerin tamamı 2602'dir. Diğer Merfu hadisler ise 159 'dur. Her iki rakamı topladığımızda 2761 hadis etmektedir. İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) gibi eserlerinde *Sâhîh-i Buhârî*'de bulunan hadislerin sayısı hakkında (görüş beyan edenlerden gelen farklı) rivayetler, bir yerde uzunca diğer yerde muhtasar olarak verilen aynı hadisleri ayrı ayrı hadis gibi saymaktan ileri gelmektedir¹³⁰.

Zâkir Kâdirî

ANKARA

126 Hz. Peygamber'in kızı.

127 Ümmü'l-Mü'minîn.

128 Ümmü'l-Mü'minîn.

129 Hz. Âişe'nin annesidir.

130 Bu hususta bk. İbn Haccr, *Fethu'l-Bâri Mukaddimesi* s.459-